

16+

Дагыстан адабияты

Байтерек

Йылда эки кере шыгады

КОШАЛИ ЗАРМАНБЕТОВ,
скульптор-монументалист.

№2 / 2020

**Алтын Ордадың Куыбатар ерлерининъ
басшысы, Ногай хан.**

**Алтын Ордадың атаклы эмири, Ногай
Ордадың табанын салушы Эдиге.**

**Казанның патшасы Суюмбийке
кедеси мен**

БАЙТЕРЕК

Литературно-художественный
и общественно-политический альманах
Выходит два раза в год

Адабиятлы эм ямагат политикалы альманах
Йылда эки кере шыгады

Учредитель:

Министерство информатизации,
связи и массовых коммуникаций
Республики Дагестан

2

2020

июль - декабрь

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
«Редакция республиканских журналов
«Соколенок» и «Литературный
Дагестан»

ЖУРНАЛДЫНЪ ИШТЕЛИГИ

ОБНЕРЛИ ЭЛГЕ ОРТАК

Он колы – он алтын. Макала.....3
Обктемлик те керек зат. Макала.....6

ПОЭЗИЯ ЭМ ПРОЗА

Куруптурсун Оразбаев. Хабарлар.....8
Салимет Майлыбаева. Ятлавлар.....16

БАСКА ХАЛКЛАРДЫНЪ АДАБИЯТЫ

Юлдуз. Ятлавлар.....21
Бийке Кулунчакова. Макала..... 26

ТАРИХ ЭМ ИЛМИ ШЫГАРМАЛАРЫ

Сейдахмет Рахмедов. Тарих макаласы....28
Исмаил Мусакаев. Тарих макаласы.....37

ХАЛК АВЫЗЛАМА БАЙЛЫГЫ

Мамай акында йыр. Эпос..... 42

Етекши - бас редактор

М. Ахмедов

Редактор

Б. Кулунчакова

Редакциядынъ коллегиясы

А. Исмаилов

*(бас редактордынъ
орынбасары)*

М. Аvezов

В. Казаков

М.Кожаев

Э.Кожаева

Ш.Курмангулова

З.Магомедова

Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Регистрационный номер: серия ПИ №ТУ05-00412 выдан
Управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан от
22.04.2019 г.

Редакциядынъ адреси:

367025, Махачкала,
Даниялов орамы, 55

Телефонлар:

бас редактор - 67-16-31
бухгалтерия - 67-18-75

Байтерек. №2 2020 г.

Выход в свет 6.10.2020 г.

Тираж 391 экз.

Заказ № 767

Цена свободная.

Печать офсетная. Бумага офсетная.

Формат 70x108 $\frac{1}{16}$.

Усл. печ. л. 8,4.

Усл. изд. л. 8,7.

Редакция и издатель:

Государственное бюджетное учреждение Ре-
спублики Дагестан "Редакция республиканских
журналов "Соколенок" и «Литературный Дагестан».

Адрес редакции и издателя: 367025, г. Махач-
кала, ул. Даниялова, 55

Типография: ООО «Издательство «Феникс - пресс»

Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр-т Петра I, 61

БАЙТЕРЕК №2
На ногайском языке
июль - декабрь

Өнерли элге ортак

ОН БАРМАГЫ -- ОН АЛТЫН

Аыр балага тувганда табиат бир неше талаптар савгалайтаганы баърине де

белгили. Оьсе келе онынъ яшавы кыйын болмасын деген ниет пен бериле болар. Ол аз болса кай бир сайлам аьдемге уыйкен баргы да тийип калады. Ама сол савгага тоьленеек борышы да бек уыйкен. Оны бала оьсип, усталыгын кулланып турганда анълаяк...

Манълайына яркын белги салынганлардынъ бириси Коьшали Зарманбетов эди. Ол аьли школада окыйды, ким болягын билмейди, туьрли ойлар басында тез-тез авысадылар. Кеде 9 класста окып юргенде, авыллары Нариманда районнынъ саният школасынынъ филиалы ашылады. Аьне сонда Коьшали «скульптура» деген яратувшылык исти биринши кере коьреди. Юреги телезип,

кеде бек кызыксынады, мине бу зат онынъ бактысы экенин анълайды, агасы Кошманбет пен боьлиседи. Бу ерде айтып озбага керек, Зарманбетовлардынъ аьели сийрек расатаган аьел. Аналары аргы дуньяга эрте кетип, аталары Танъатар уьш балады ялгыз оьзи оьстирген. Уьшеви де кеде эм кайдай кеделер! Баъри де талаплы болып шыктылар. Уыйкени Нурманбет институтты биткен сонъ, Нариман авылдынъ орта школасында технология ислеринен окытувшы болды. Колы ман не де ясайды, окувшыларды оьз талабына бавырлайды. Ортаншы кеделери Кошманбетке табиат йыр анъынынъ байлыгын аямай берген эди. Билбил кустай сарнап, соьзлерге анъ язып, Кошманбет

усталыгын тез коьрсетти, ол турган болса, ногайларда опера да болаяк эди, ама каты яшав юмсак кылыклы кедеге катылыгын этпей калмады. Консерваторияды битирип, Махачкалага аьели мен яшамага келген, куллык излеп неше эсикти ашкан, артында Ульяновск калага коьшип, онда филармонияда ислеген, тек оьмири айлак кыска болды. Кайгы якты оны. Эгер ол ногай йыравшы болмай, инженер яде экономист болган болса, ят ерде де оьрленип яшаяк эди. Мундай кайгы миллетти ярлы этеди ...

Кошманбет инисин оьзининь ювык досы, ногайлардынь белгили суьвретшиси Сраждин Батыров пан таныстырады. Булар да ол заманда яс эдилер, болса да кедеге дурыс маслагат бердилер.

«Кайсы исте де халк арасында биринши болып йол салув – ол бек яваплы куллык, айлак та, яратувшылык исте. Казахларда, башкирлерде, каракалпакларда скульпторлар коьпте бар, а ногайларда бирев де йок. Кайдай уьйкен тарихли, оькиметли болгамыз бир заман, энди артта каламыз», - дейди Сраждин, кайгырганын ясырмай.

Ол йылларда дертли болувга себеплер коьп эди: халкымыздынь тарихи акында китаблер йокка эсап, яратувшылык иси мен байланыслы ногайларга Махачкалада маьне берилмейди, район етекшилери де сосы соравды керек ерде коьтермей эдилер.

Сосындай аьлде Ногай шоьлде оьскен окувшы кедде халктынь биринши скульпторы боламан деп ниетлейди.

«Меним маслагатшыларым, Кошманбет эм Сраждин, бас деп толы академиялы билим алмага, сол ниет пен Ленинградка кетпеге керегин аньлаттылар, -- деп эскереди Коьшали уьйкен йолдынь басы неден шыкканын айтып, -- олардынь соьзи дурыс экенин аньлап, Ленинград калага йол алдым. Бас деп яратувшылык училищеди оқып кутардым, сонь Мухин атлы Ленинградтынь Йогары художестволы перепромышленный училищесине туьстим. Эм ислеп, эм оқып яшаганга, оьзек те, бек авыр болды. Ама бир де оькинмедим. Шынтылай да, терень эм толы академиялы билим алдым. Аьне сол байлык оьнеримди кайратлап, сулыбымды беркитип, мени яваплы эм йигерли этетаган алал коьмекшим. Энди оьзим де студентлерге билим беремен...»

Айтып озайык, Коьшали Зарманбетов Черкесск каладагы Сырт Кавказ оькимет технология академиясынынь дизайн эм саният факультетинде ислейди. Онда ога яратувшылык ислер бойынша дерис юритпеге деп кень мекан берилген. Сол мастерскойда скульптордынь баьри куллыгы сакланады. Олар ногай халктынь тарихине багысланган. Мысалы, «Ногай хан», «Бий Эдиге», «Эр Косай», «Янбийкеш», «Суюмбийке – Казан патшасы», «Атлы аьскерши» эм баскалары. Бу муьсинлерди коьргенде, Ногай Орда оькиметине баргандай боласынь.

Устадынъ билими, сулыбы, халкына багысланган уйкен суыйими – баъри яркын сезимлери эткен исинде. Узак ногай авылда юрегине конган мырадын саклап тувылма эди яс кедединъ Ленинград каласына кеткени, бир тувыл эки окув меканын битиргени, кыйынлыкка шыныкканы! Энди сол уьмити – халктынъ биринши скульпторы болув деген ойы – коьпте ерине еткен. Онынъ выставкалары элимиздинъ туьрли калаларында оьткен, аьли де оьтеди.

Коьшали Зарманбетов оьз заманында СССР-дынъ яратувшылык Академиясынынъ ез медали мен баргыланган, Казахстаннынъ яратувшылык Академиясынынъ шынты агзасына сайланган, «Дагыстан саниятынынъ сыйлы аьрекетшиси», «КЧР-дынъ сыйлы художниги» деген абырайлы атларга да тийисли болган.

Коьп соьйлемей, сабыр кепте яратувшылык иси мен Россия саниятына оьз косымын этип, ногай халкынынъ саниятын байытып тура-таган зейинли уста, кыйын аьлде яшаса да, сайлаган йолыннан бир де тайыспайды.

* * *

Мине не деп айткан тарих илмилерининъ докторы Рамазан Керейтов скульптордынъ Черкесск калада оьткен выставкасына барганда: « Бу ислердинъ баасы йок, аьр бир кишкей скульптурада оны ясаган устадынъ оьнерлиги, билими, кыйыны оьлшемсиз. Неге десе бу уьлгилерде бизим бурынгы тарих дурыс коьрсетилген. Мине композиция «Берекет». Яс хатыннынъ колында тепшек, онынъ уьстинде кумыс яде ногай шай куйылган савыт. Кыскажаклыдынъ янында турган эсли агайдынъ юзинде ногай халктынъ баъри акылы сезиледи, соьйтип те турысы, шырайы уста ясалган. Булардынъ уьстиндеги кийимлери бурынгы заманга келисип этилген. Баска халклардан бир зат та алынмаган. Кене де бизим тарихти эм маданият байлыкты талака эткенлер болды. Калганын кулланып бажарсак та, халк атымызды йоймаякпыз. Сога коьре айтаман, биз биревге де борышлы тувыл. Коьшали де оны анълайды, халкынынъ тарихин, саниятын, аьдетлерин бек аьруув билгенге де, яньылыс йибермейди.

Бизим скульптор, кайдай яркын усталыгы болганлай, философия, этнография яктан да бек куьшли. Коьшалидинъ выставкасын баска халклар да коьрмеге кереклер.

«Ногайлардынъ тамыры кайдай бек эм бай!» деп сейирсинип айтаяклар».

Бийке КУЛУНЧАКОВА,
Дагыстан халк язувшысы

ОЪКТЕМЛИК ТЕ КЕРЕК ЗАТ

Абырай казанув, элбетте, бир куьннинь куллыгы тувыл. Нешагы билим, нешагы савлык, не шагы сабырлык эм заман кетеди сайлаган исиньди сулыплы кепте этуьв уьшин. Мысалы, скульпторымыз Коьшали Зарманбетовтынь мастерскойына барсань ойлайсынь, кайтип ол сол кадер тарих билимлерин басына йьйган? Кайдан ол уьйренген булай ярасык куьшли атларды ясап? Мине, айтпага, атлы аьскершидинь муьсини. Аттынь бурьнгы алатлары, аьскершидинь кийими, олтырган кевдеси, колындагы кылышы (баска аьскершидинь колында огы), аттынь кабыргасында калканы... Кийиминде, басындагы боьркинде туьрли белгилер. Биз билмесек те, оны аньлайтаган аьлимлер болады. Олар озь ойларын айтаяк. Мысалы, белгили тарихши, этнограф Рамазан Керейтов Коьшалидинь исине бийик баа берген, бир яньылык та таппаган. Биз атаклы аьлимнинь билимине ьнанамыз.

Сога коьре Коьшалидинь ногай миллети уьшин этетаган куллыгы бек яваплы эм авыр. Бу яратувшылык истен ога келетаган бир бакша шайлык та йок. Скульптор ярлылыкка коьпте уьйренген, тек бу зат дурыс тувыл. Ама Коьшали яшав аьлин ойламайды, ол юрегиндеги уьмитлерин толтыра алмаганга, кьйланады. Неше йыллардан бери скульптор Ногай ханнынь эм Эдиге бийдинь уьйкен эстеликлерин ногай ватанларында салмага суьеди, ама сол яркын сенимлери яшавга энмейдилер. Себеби: тарихимиз бай, халкымыз ярлы. Соьйтип коьбиси ойлайды. Мага коьре, бизим юрегимиз ярлы. Бир талаплы аьдем халкына тегин ислесе, мынь ногай озьнинь каьрин шегеди. Сога коьре ьнанмайман. Халкта бурьннан алып айтув бар: «Оьктемлик те керек зат» деп. Коьшали Зарманбетов оьктем халктынь увьлы болган болса, Эдиге атамьздынь айбатлы эстелиги Ногай шоьлдинь яде Кобандагы яньы районнынь орталыгында сьйлы орынын коьпте алаяк эди. Алтын Ордады басшылаган, Чингиз ханнынь уныкларын «олтыр деп олтыртып, тур деп тургызып» кулланган, Ногай оькиметининь табанын салган, законларын туь-

зген атаклы эмирге биз районнынъ энъ шеттеги кишкей авылына атын берип, соны ман бетимизди ювып, парахат яшаймыз, ама керек ерде тарихимиз бен мактанамыз. Кене де баска миллетлер бу затты анъламайдылар.

Сога коьре эткен осаллыгымызды аьрекетлеп туьзетпеге керекпиз. Коьшали де, халкымыз да аман турганда, Эдигединъ ярасык эстелиги салынып калсын. Коьп йыллар артта скульпторымыз Астанага барганда, онынъ кала басшысына булай деп тилеген: «Мен сизге Ногай хан ман Эдиге бийдинъ эстеликлерин тарихли кийимлери мен, ярасык куьшли атлары ман салайым. Кыйын акымды да алман» деп. Оьзек те, дертли юрек амалсызлыктан айткан болар сосы соьзлерди. Казах етекшилери бизим «ярлылык» пан пайдаланмаганлар, ушынын айтканда, олар Эдигединъ атын коькке де коьтерип бажараяк эдилер...

Эгер скульптор атаклы аьдемди ат уьстинде ясап эм керек ерге эстелигинсалып уьлгирсе, уьйкен сыйлы борышты толтырган деп саналады экен. Ама бу куьнге дейим устадынъ колыннан коьпте шыккан тарихли ногай басшылары ат уьстинде туьрып дуньяды айланадылар, ама оьзлерине буйьрган абырайлы орынды таппайдылар. Сосы себеплерден тура Коьшали Зарманбетов булай деп айтады: «Менде диптих деген доьрт суьврет бар. Биринши суьвретте куьшли сылуьв ат ясалган, ол бизим Ногай Ордадынъ тыпак бай заманы. Экинши суьвретте азган-тозган ат, ол Ногай Ордадынъ бир неше кесекке боьлинип, оьрленивуьн йойган заманы. Уьшинши суьвретте – аттынъ суьеги. Доьртинши суьвретте – сисе астына салынган ак таза кагыт. Кагытка караган аьдем бас деп сиседе оьзин коьреди. Солай болганга, бизим халктынъ оьрленуьви, миллет атын саклавы – аьр ногайдынъ колында».

Аьли де халкына сенимин йоймаган ялгыз скульптордынъ соьзлерин йыйнап алып, теренъ ойлансанъыз, акыллы оьктемлик эш те уянар эди.

Поэзия эм проза

Куруптурсун ОРАЗБАЕВ,
белгили ногай язувшысы

СЫРДАСЫМ

Эпкини мен, кып-кызыл алмадай болып, куьннинь коьзи кызарып онь-ып бара эди. Онынь алтынласкан нурлары тек алыстан кара булытлардай болып коьринетаган бийик тавлардынь туье-мойын ярларынынь бетинде эм авылдынь куьнбатар-кыбла шекесиндеги ялгыз кара тоьбединь йоьнепей баврайында ойнасады. Сыдыраларга тизилискендей, коьп санлы трубалардан тувра авага созылатаган акшыл-коьк туьтин авылдынь тоьбесине илинген коьк шатырдай болып коьрине эди. Куьн узагы темиршидинь коьригиндей болып, кызып турган топрактынь алавы аста-акрын йогала береди.

Маньлайды шаркыраткандай иссиликте пыс-пыс этип, бирининь буьйирине бириси бас тыгып, даяна алмай, шыбын-ширкейлерди корып, аякларын токтавсыз тыпырдатып, шонты куйрыкларын шошаньлатып, кулакларын аьри-бери ойнатып, басларын булгап турган койлар, энди ерге ябыскандай болып, куьрт-куьрт этип шалып отлайдылар...

«Йолда йолыккан йолдас болмас» деп айтатаган болсалар да, бу ерде ол айтув оьзининь куьшин йойыткандай эди. Бирге ойнап, бирге оьскен, бир казаннан ас ишкен тенъим Тоьлегеннинь касына кенетеннен келип калувым ман коьзлеримиз йыртылып кеткендей болды. Мен келмедим, йол келди. Шилледе таньлайы кевип сувсап, бир куйы карсы келмеспе экен деп уьмитлеп келеятырган йолавшы кисидинь коьрген куьни ял алув заманымда басыма туьсип, бактым мени тап Тоьлегеннинь кой отарына иертип аькелген эди. «Дос уьйине дос келди, дос басына авыр намыс ис туьсти» деп, тенъим мени олтыртпага ер таппай, «йокты керек таптырар» дегендей болып, йок ерден бар этип, мени сыйлатпаган заты калмады. Конак болып кет деп, тенъим эм онынь бас койшысы мени зордан токтаткандай этип, экинши куьнге де акалдылар.

Коьптен коьриспей калган эки тенъ бас косканда олардынь хабары кутыла кояма! Кызыклы дагырдамыздынь артын уьзе алмай, мага Тоьлеген мен бирге кой оьрдирмеге туьсти. Тап арсланга усаган шуньыр кулаклы уьйкен коьк ийт мени анълып юргендей болып, иесиннен

бир-эки абытка тайыспага да коймай, аш боьрилей карап туратагандай болып коьрине эди. Иесининь «Кет, Тарзан!» деп екиринуьвине ол, куйрыгын кысып булгап, тилин соявдай этип шыгарып, мукаят яйсанълай бере эди.

Мине аьли де Тарзан, емтик анълыгандай болып, бизи мен бирге тоьбединь баврайында узын куйрыгы ман ерди сыпырып, хабар тынь-лавшыдынъ бирисиндей, иесиннинь аьр бир козгалысына тигилип олтыры.

-- Калай тамаша янывар ав! Меннен зыра айрылгысы келмейди, тоьбелесем де янымнан кетпейди. Тек солай коркынышлы кеби мен ят кисидинь озине де «авф» деп бир сама уьрмейди, - деп, Тоьлеген миним юрегимди бир аз парахат этти.

Ийттен коркатаганымды коьп билдирмеек болып, мен:

-- Тек олай хасиети бир аз яман экене. Койшы ийт болган сонъ, ол бек кырс болмага керек ше.

-- Аьр айваннынъ озининь бир хасиети болады ша, ама кешеликке калай мукаят! – деп, иеси ийттинь коьзине карап, мактай эди.

Иесининь мактаганын туьсингендей болып, оннан сайын Тарзан куйрыгын булгап яйсанълавда болды.

Меним ойсыз шыккан соьзиме Тоьлегеннинь катери калгандай болганын сезип, мен де:

-- Турысына караса ша бек сак ийттей коьринеди-ав! – деп, соьзимди кайтарып алмага шалыстым.

Тоьлеген бир аз заман уьндемей калып, тоьс кисесиннен бир папиросты сувырып алып камызып, туьтинди ишине сорып алды да, озининь басыннан кеширгенлерин таьвесе алмай, тагы баслады:

-- Аьше, сен, досым, меним бу елень орыслардынъ арасына калай косылып калганыма аьжейипсинеди экенсинь!.. Оны айтсам, уьйкен таварык та болаяк... Узын соьздинь кыскасы, басын айтпай, ызы йок. Ел эспесе, шоьптинь басы кыймылдамайды, бир затка бир зат себеп болады ша... Аьр замандагыдай болып, бурынгысы йыл бизди кой козлавга алып кеттилер... Кень оьристе язлыктынъ басында кайдай занагат! Гаврил Петрович деген койшыдынъ бригадасына бес окувшы болып туьсип калдык. Буьгуьнгидей болып, коьзиме коьринеди. Козылы койларды аьримиз аьр якка боьлип-боьлип яйып алып кететаган эдик.

«Караньыз, йигитлер, сак балынъыз, козылар ятып калмасын, кайыр ялайтаган болмасын!» деп, уста койшы бар тапкан насыатын айтып, бизим кулаklarымызга куйып йибередиди. Биз де «слушаюсь!» деп, артымызга да карамай, атылып шавып бараятырмыз... Куьн бойы, кашан да, оьристе яньы кайтып келген куслардынъ сагынып калган, конъравдай ыспайы авазларына, ясыл калшадай болып коьгерген ердинь коьз алдында туьрленетаганына суклану в ман, куьннинь калай

оыткенин де билмей каласынъ! Кешке тамаган болса, кайдай болса да бир тоьбединъ, аркадынъ басына ювырып минип, тап мине сосындай болып батып бараятырган куьнге, онынъ саввлеси туьсип, коьмирдей ал-карагоьк туьске доьнген булытларга карап сукланамыз. Куьннинъ онъып бараяткан шагы бек кызыклы болады. Сол шакта онынъа нелер келеди, нелер келмейди! Неге мен бир эки йылга алдын тувмаган экенмен деп те юрегинъе сыймай, яс боталай оксып-оксып ойнагынъ келеди. Куьн батты, танъ атты, кеш болды, тагы да бир куьн оытти. Мурадынъ да ювыклай береди-ав! Тек неге юрек таласады! Тез асыл болып, халк аьжейипсингендей бир йигитлик коьрсетип, халктынъ, элдинъ авызына туьскинъ келеди! Мысалы: «Социалистический Истинъ Геройы Баленкешев Баленкеш!» деген соьз кайда бараятырган зат!..

Сондай оьзимнинъ бир терен ойыма батып турган шагымда, бир кере алыстан атымды атап биревдинъ шакыратаганы кулагыма шалынып кетти! Йинъишке сыбызыктай кыскажклы тавысты бирден ок анъламай да калдым. Исинепписинепп, елкилдеп ювырып келгенде карайтаган болсам, койшыдынъ кызы Надя болган экен. «Кеш болганын билмейсинъме, туьнге дейим кырда калдыражк боласынъма, папам акыражтыр» деп, кызалак мага шамланады. Каты уйкыдан уянгандай болып, меним саспеклеп калганыма да карамай, уьрпек сары шашы елк-елк этип, кызалак ювырып койлардынъ шетин йыйып, котанга карап кувып айдады. «Калай ушкалак зат экенсинъ, алла койса зоотехник болып шыгаяк кызсынъ. Мага тапшырылган малды алдынъа салып кувмага не ыхтыярынъ бар, биз де кой коьрмесек те кый коьргенмиз, истинъ йорыгын сенсиз де билемиз, анълаймыз!..» деп, мен де шалынып кетпеспенме!

Суьрлигип бараятырган койлардынъ артыннан элесленип юрген кыз да, онынъ аякларын шалып таягымды суьйреп кележтырган мен де авызымызга келген соьзди кайтармай, урсыса-урсыса кеттик. Сонъ бирден, табаны ерге ябыскандай болып, юреги кабына сыймай, кызалак колынынъ сырты ман коьзлерин басып, оьксип йылады. Сонда ок та меним каарланганым кайда кеткени белгисиз болмасынма!.. Кене де языгым иювге карады. Ййги, яхшы айтып, коьзин-басын сыйпап, кештагы деп аягына йыгылгандай болмага туьсти. Тилим куьрмелип, сондай заманда айтпага соьз де таппай калатагагыма-ав! Орысша ятлап алган бир кыйлы йылы соьзлерим де эсима туьсежтырма!

Айыплыман дегенимди айтып бир неше кере кайтаралап, калай да кызалакты тындырдым-ав! Ызында котанга да келип еттик. «Кыз энди барып атасына шагады да, мени муннан кувдырады экен» деген ой бек кыйнады. Кеше ятканда десе «аьне-мине», Гаврил Петрович агай сусланып келип, юдырыгы ман бир тоьпешти береди де, туьннинъ бир заманында кувып шыгарып йибереди ав» деп туьн ортасына дейим ойлай ойлай яттым. Сол кеше де аьруьв оытип, эртеси куьн агайдынъ оьзим

ойлагандай суслы кебин тувыл да «эй, балаларым!» деп эркелеткен, янга якын, коьньилге хош соьзлерин эситкенде, тоьбем коькке еткендей болды. Болса да тагы сондай бир неше куьнлер де кысыла-кымтала юрдим. Агайдынъ тувра бетине карамага да иймене эдим. Кызалакка эм онынъ элесленген енъил шарклы анасынынъ коьзлерине кашан да карап болмайман. Ама «кавгасыз уьй-коьызсыз той» деп, татым яшай-таган аьдемлер экенше алдын ок та эситкен эди ав!

Куьнлер арты-артыннан оза береди. Йыл айланып, биз де школады кутардык. «Эл туьесин боталатады...» деп, мен де сол йыл сельхозинститутка туьспеге талап этип калдым. Йок, болмады, уьйкен конкурс эди... Сонъ не этпеге керек? Оьзек те, куллык этпеге керек. Тек кайда? Ким болып?.. Болса да мен коьп ойланып турмадым. Эртеси куьн ок та фермадынъ управляющийине барып, оьзимнинъ койшы болып ислемеге суьетаганымды билдирип, амал болса Гавриил Петровичтинъ бригадасына йибергейсиз деп, иймеге берип айттым. Сонда ок та управляющий мыйыгынынъ астыннан куьлемсирей туьрып, оьзининъ иштеги бир терень ойына явап бергендей болып, Гавриил Петровичке «суьетаганлар ша» аз тувыл! Болса да онълармыз, косшагым!» деп, явырныма кагып, мени сендирип шыгарды...

Бир неше куьннен сонъ, мени бу атаклы койшыдынъ отарына йибердилер. Бир куьн «салам аьлейкуьм!» деп келип, тоькпей-шашпай агайга куллыгымнынъ бавын анълаттым. Тамашасы келип, кыйлы заман тынълап турган сонъ, агай бир аз туьйириле берип:

«Мага йолдаслыкка ша бир неше аьдем де келип, нешеви де шыдай алмай кетип те калды. Соьздинъ туврасы яхшы, балам! «Ата улынынъ асканы – аласасын оьзи минип, атасын яв юритер» деп, сизинъ ногайларда соьз бар. Олай дегеним кайсы биревлер авырдынъ уьстиннен, енъилдинъ астыннан юрип, агасув ман йол алмага суьедилер, ама мен ондай хасиетли кисиди яратпайман...» деп, коьп насыят оқып баслады. «Улым, сага айтаман. Келиним, сен тынъла» дегендей болып, агайым биревлерди сылтавлап, мага да соьйтип бек тийдирип алады. Амма мен ше камышы алып кувса да кетпеекке бел буьып келгенимди, неге десе озган йыл юрегимди боьлип таслап кеткенимди агай кайдан билсин?! Кызалак десенъ, кабагы касы кыйылып, бети-юзи ай саьвлесиндей болып, ясынап-яйнап, коьзлеримнинъ явын алып олтыры! Техникумнан таркап келипти экен...

Мине, аявлы сырдасым, соннан бери кыйлы заманлар оьтти. Орыслардынъ арасында калуьымнынъ себеби де аьне сол. Энди тенълерим мени «Петровичтинъ уьй куьеви» деп коьрген ерде мыскыллайдылар. Мен де оларды «тек тап сиз айтагандай болгай эди!» деп, енъемен...

1961 й.

МЕНИМ БАКТЫМ

Собйлеймен деп турган бу шат коьнъилли кыскаяклы ман меним йолыгысувумнынъ себеби йок тувыл эди. Мен бир алыс кайткан йолавышы, каладынъ вокзалында аьне-мине кетемен деп юрегим буьлкилдеп туры эдим. Поездтинъ йолланувына санавлы заман калган эди. Бирден ок ярмалы уйкен капы ашылды да, сонда ок та халк уймелесип, вагонларга карап, кумырскалай шубырысты. Бир аздан кулак янъырткан сызгырыктан сонъ, аста-акырын поезд йыланлай созылып, бирден бирге шугыл ювырска коьшти.

Меним тувра касымда вагоннынъ бир боьлмесинде абли де сылувлыгын йоймаган тоьгерек юзли, орта яслы бир кыскаяклы солыгын баса алмай туры эди. Ол озининъ колындагы коьк боьзден капланган кол сандыгын, биреж бен бувылган калын кагыт кутыгын, онъ колындагы шубар ала капкашлы телетин шелегин аяк туьпке салды да, аркасына тырмышлап арткан ясыл кетен торбасын ийниннен туьсирип, орынлыктынъ астына ерлестирди. Мен де сабырым шыдай алмай, кыскаяклыга ярдамласкым келип, иесиннен ызын алып, онынъ кол сандыгын коьтерип уьндирикке салдым.

-- Сав бол, куватым! – деп, кыскаяклы куьлимсирей берип, разылыгын билдирди.

-- Мунав шелектеги тоьгилетаган зат болмасын, аьптей? – деп, меним кабыргамда олтырган куба плащлы эсли киси ян авыртканлай сорады.

-- Кайырмаас аданас, -- деди кыскаяклы.

-- Балма яде кайнаган майма? – деп эсли кисидинъ телетин шелектинъ ишиндеги затты билгиси келди.

-- Йо-о-к-ий... -- деп, кайтаралады хатын киси эм шелектинъ ишиндеги заттынъ барлыгын коьзлери мен тагы да бир коьрмеге суьйгендей болып, капкашын коьтерди.

Эсли кисидинъ коьзлери йыртылып кеткендей болды. Телетин шелектинъ иши тавык юмырткаларга толы эди.

-- Кайдан алдынъыз? – деп, куба плащлы киси коймай-уьзбей су-кланып сорады.

-- Кайдан болсын, озек те, колхоздан, -- деп кыскаяклы куьезленип явап берди.

-- Аьлиге дейим де юмырткалайтаган тавыклар бар болаяктагы? – деп, мен де аьжепсинип сорадым.

-- Бизим пермидинъ тавыклары йылдынъ шакларына карамайды ша, -- деди кыскаяклы.

-- Атынъыз ким болар, аьптей? – деп, эсли киси меним соьзимди боьлди.

-- Кадижат болар, аданас!

-- «Бир коьрген билис, эки коьрген таныс» деген. Кай авыл боларсыз? -- Карл Маркс колхоздынъ пермисинде яшаймыз... Бизим суьер малымыз – тавык-коькис! Ызасы да аз тувыл, ама пайдасы да коьп!.. Бу йыл бир тавыктан юз юмыртка алдык.

-- Сеники тавыклар тувыл да, «алтын-куслар» экен! – деп маскара-лады эсли киси.

Саркылдасып куьлдилер.

-- Маскарасыз да, биз тап солай деп те айтамыз! – деп куьлемсиреди Кадижат. – Сонъ сиз не ерге, алла буйырса?

-- Биз Маскувдан выстапкадан кайтып келеген йорыгымыз. Бу яш – районумызда аты-даны шыккан койшы. Мен де бола болганлы тувар пермиде... -- деп, эсли хабарын созды. – Атым Кайырбек болар. Асылым «Астынь» улыман. «Костамгалыга» куев боламан...

-- Сораса келе, ювыклар болып та шыктык ша! – деп, Кадижат бек оьзеленди.

-- Я, аьптей! Сизинъ тавыклардынъ «алтынкуска» айланувына не затлар себеп болды экен? – деп, кызыксынып сорадык.

-- Баьрин де, балам, карав соьйлейдише!.. – деп, Кадижат аьри-бери каранып, йыйынмага баслады. Сол арада поезд ювырысын сабырлатты. Мен тагы да бу кыскаяклыга коьмеклеспеге тутындым.

-- Койынъыз, кайырмаc. Кыйналманъыз. Авыр болса да оьз югим. Сав болынъыз! – деп, Кадижат коьтеринип шыкты. Онынъ ынжына-таганын коьрип, мен намысламан. Солай авыр юги мен кисидинъ коьмегиннен ким кашар?

Бирден сол аьсерде Кадижаттынъ калын кагыт кутыгынынъ бувылган биреж йиби узилди де, кызарып пискен алмалар тыгырды.

-- Байбай, биралла!.. – деп, мен аьрекетлеп алмаларды йыйып кутыкка салып, байлап та бердим...

Авылдынъ шетине келип туьскен сонъ, кыскаяклыдан:

-- Уьйинъиз алыспа? – деп сорадым.

-- Мунда меним ялгыз кызым яшайды... Бек сагынгаман. Конаклы-кка келгеним.

-- Кызынъыздынъ уьйи узакпа?

-- Узак та тувыл. Мунав аркалыктан коьринетаган пермиде...

-- Тап сонда бараяксызба? – деп оьзелендим.

-- Аййе, тап сонда!

-- Аьше, мен сизди онда еткерейим.

-- Олай болса тагы да аруьв! Сыйлы конак боларсыз! – деп, Кадижат куьлемсиреди.

Узакламай биз авылдан эки шакырым алыста болган тувар фермага келип еттик. Тобесине кызыл каба ябылган уьйкен доьрткил ак уьйге тувраласканда мен:

-- Ал энди, анай! Айып этпенъиз. Мен авылыма йоьнейим, -- дедим.

-- Койынъыз болмаганды! Тилеймен куватым!.. – деп кыскааяклы бек ялынды.

Биз уйге янасканда ок, карсы алдымызга колында книгаcы ман бир кыз елесленип шыкты. Капылыстан анасын коьрип суьйингенликтен, ол колындагы книгаcынынъ не болганын да билмей, оклай атылып кушакласты.

-- Вай, таьвкем! Коьзлерим йыртылып кеткендей болды!..

Сонъ кыздынъ анасы мени коьрсетип ымлады:

-- Бу яс мага бек ярдам этти, алла ыразы болсын!.. Коймай алып келдим,

Емис-ав!

-- Сав болсын! Келген экен хош келди! Уйге кириньиз, - деп, Емис кабагын-касын яйнатты.

Кыз алдын таныганга усатып, кос коьгемдей коьзлерининъ астыннан аста-акырын тигилип карай турады. Онынъ шубар ала сылувланган коьркем юзининъ бир нышаны мага да таныстай коьринеди. Йинъишке тогай каслары, юкасымал кызгырт эринлери, наьсипке йол ашкандай ыспайы бетлери, алтынласкан саргылт шашынынъ оьрмелери – бири калмай коьзлеримнинъ явын алады. Сол шакта онынъ айыннан кайдай туьрли баьтирликке шаппага да аьзир эдим!..

* * *

Сол куьннен алып, «биримиз – аракта, биримиз – каракта» болсак та яс юреклердинъ кыл перделери бир аваз бан бир анъга ойнай эди. Аьрде-бирде бири-биримиз бен йолыгыса калсам, дуныядынъ куьезин коьргендей боламан. Соьйлей келип эркелеп, суьйимликтинъ наьзик йибин шыйратувдынъ амалын этемен. Туьрли сылтавлар ман катынасувым аз болмайтаган эди.

Бир куьн кеште биз авыл клубына ойын коьрмеге келдик. Бавга кыдырып шыктык. Буркыгыскан ийисли, йылы, сайлам кеше эди. Тереклерде аьли де сары окадай япраклар сыбырдаса эдилер. Юрек кувантып, ювыкта кобыз ойнайды. Бавдынъ ишинде кышкырувшылар аз тувыл эди. Етектеги атлай Емистинъ артыннан бир абытка кери калмайман. Мен онынъ ызыннан дуныядынъ шетине дейим де бармага разы эдим. Болса да эсимде «белки бу макул коьрмес, мен болсам бир койшы, белки онынъ коьнъили баскада ды» деген бир коркынышлы ой турып кажынтады.

Сол хиялдан коркып, мен «энди не болса болар, оьз наьсибимди оьзим коьрермен» деген ерге калдым.

-- Емис! – дедим, юрегим телезип, -- меним сага бир авыз соьзим...

-- Тек эсинъизде болсын, алдынгылай меним тийиссиз мактавлар эситким келмейди, -- деди кыз.

-- Йо-ок! Сен анъламайсынъ!..

-- Аьше калай? – деп, кыз бирден намысланып, юрегининъ каты тербенгенин сездирди.

Сол аьсерде меним коьнъилим уьрпек карды эстирген борандай болып уйыткыды. Коьнъил куванышы болып коьринген Емис энди кол бермеслей соьйледи. «Яс юрек яр танълайды экен, алдын сырласпаганнан сонъ, ога да айып йок».

Узак иркиле турып, тилим куьрмелгендей болып, сакавсырап, бирден базындым:

-- Би-би-биз капылыстан йолыгыскан таныслар... мен бек авыр аьлдемен, Емес... Меним яшавым йок! Сол куьннен алып сен мага «коьгершиндей коьзел» болып коьрингенсинъ!.. Коьз алдымнан коьркинь таймайды! Ятсам да, турсам да сени ойлайман!..

-- Ах, карашынъыз... мен сизди солай коьрмеген эдим! – деп, кыз бирден ок шырай туьстен айынгандай болды.

-- Анттыр! Сенсиз меним яшавым тар! Макул болмасанъ да юрегиме уьйкен от яра салаяксынъ! – деп ялындым.

-- Сиз ше мени аьли де яхшы танымайсыз. Аьлимди-куьнимди таза билмейсинъыз...

-- Оллахи, не болса да сага бек ялынышлыман! – дедим. Оьз суьйгенимнинъ тазалыгына тиз буьгип ант этпеге разы эдим.

-- Янъылысарсыз! Дурысын айтаман!.. – деп, Емистинъ коьмекейи буьлжилдеди.

-- Мага кайдай туьрли каза да коркынышлы тувыл... Сенинъ уьшин мен ян бермеге де аьзирмен!

«Мине аьли ок бир уьйкен баьле келеек болса да кери кажынман», деп ойлайман.

-- Тез ок болар соьзинъди айттагы, тилеймен!

-- Айтсам, - деди Емис иймене берип, - мен ялгыз тувылман...

-- Нешик ялгыз тувыл? Суьйген ярынъ барма?

-- Меним...эки яслык балам бар!..

-- Сенинъ не затынъ болса да меним уьшин сендей аьзиз ди!..

Энди экимиздинъ бактымыз коьсылганын коьрсем, акыйкатлай да коьгем коьзли сылувым уьшин ян бермеге де аьзир эдим...

САЛИМЕТ МАЙЛЫБАЕВА

Ахмат кызы Салимет Майлыбаева Дагыстаннынъ Ногай районынынъ Эдиге авылында 1965 йыл тувган.

Бала заманнан алып Салимет тетеси Алтыннынъ эртегилери мен, анасы Сайдаттынъ йырлары ман эм атасы Ахматтынъ шаирлик дуньясына аваслыгы ман тербияланган. Карашай-Шеркеш объкмет институтын битирип, коьп йыллардан бери Карагас авылынынъ орта школасында ана тилден эм адабияттан дерислер бередиди, солай ок Терекли-Мектебте алты йыл артта ашылган Ногай радиоды бек уста юритеди.

Салимет Майлыбаева – белгили шаир, Россия язувшылар Союзынынъ агзасы. Бу куьнлерге онынъ ана тилинде коьп китаблери шыккан. Айтпага, «Ак шешекей», «Юлдызлы кеше», «Ак аспаннынъ астында», «Яшав айкасла-рында», «Кыз сувьрети» эм баскалары. 2013 йыл Ахмат кызы Салимет Турцияга ногайлар ман таныспага кетеди. 21 куьн ишинде авыллардан, калалардан ердеслерин тавып, танысып, Дагыстан эм кобан ногайлары акында да хабарлап, мырадына еткен уьшин куванып, элине кайтады. Бир йылдан сонъ Турциядагы таныслары Ногай фондынынъ коьмеги мен Салиметтинъ «Кобьир» деген китабин туьркше эм ногайша шыгарадылар.

Сулыплы эм аьрекетши Салимет Майлыбаева Россия Федерациясынынъ сыйлы куллыкшысы, «Патриот России» деген медальдинъ иеси, солай ок Дагыстан Госсоветининъ Председателининъ кол саьати мен баргыланган. Адабият савгалары аьли де шаир хатынды яратувшылык йолда куьте боларлар.

Аьли сизди онынъ бир неше ятлавлары ман таныстырамыз:

НОГАЙЫМА

ШОБЛИМ, СЕНИ СУЬЕМЕН!

**Элим турса, энли болар яйлагы,
Эсап этсе, эркин болар авлагы,
Биргелеске шашыраган ногайым,
Кень елкилдер наьсибининъ байрагы.
Бу куьнлерде керек карв йыймага,**

Осаллыкты орып алып кыймага,
Ногай деген шынты атты даньклатып,
Ана ерде атагындай сыймага.
Бу куьнлерде сеним керек яркка,
Тыпак болсак, тынып мырад калмас деп,
Оьз исинде кишкей бизим халкымыз,
Бир тиревсиз оьзи ялгыз калмас деп.

САВ БОЛСЫН

Терек шашып, салкынында тыншайткан,
Йолавшыдан уйкен савап казанган
Сав болсын.
Кыйын шақта колын салып ийнинье,
Аданастай табылган кайгы куьнинье,
Сав болсын.
Дурыслыкты коьзге салып айтаган,
Юрегинде тек ийгилик тутаган
Сав болсын.
Авылдастан киртлемеген эсигин
Сав болсын.
Оьлгенлерин дува этип сыйлаган
Сав болсын.
Байга тувыл, талаплыга бас ийген,
Оьнериньнинь оьскенине суьйинген
Сав болсын.

БАЛАЛАРГА

Таза коьзлер, шынты соьзлер, шат сеслер,
Балаларым, аьр куьн сизге келемен,
Неше сыйлар, абырайлар, ток ислер
Смзди меннен айырмаслар, билемен.
Сиз бен бирге муньшылыгым мутаман,
Араньызда бала болып калгым келер,
Куьлкиньизди дерислерде ютаман,
Ойыньызга сербет сувдай синьгим келер.
Сиз оьсесиз, картлык келе мага да,
Шагы етсе, таслап мени кетерсиз,
Мен турарман карап сизди ягада,
Заман тавып, белки, келип кетерсиз...

КИШКЕЙ ЭДИМ, КАМЫС ЭДИ ТОЪБЕМИЗ

Кишкей эдим, камыс эди тоъбемиз,
Басы ушлы сийрек агаш азбарда,
Конъысы ман ортамызда капымыз
Кара тел мен байланмаган заманда.
Берекетке толы эди уыймиз,
Нур шашылып, наъсипли эди куънимиз,
Заман кетти, озимизде де бала бар,
Ак кербиштен кораланган азбарда.
Конъысымыз ким экенин билмеймиз,
Темир капы катып туры ортада.
Байлыгына тутнак болган уыймиз,
Бир зат етпей мыдах болган куънимиз.

ЭДИГЕ АВЫЛЫМА

Авылыма кирген сайын аър заман
Йылы йылга карсы мени алады.
Балалыгым ягасында бал тамган,
Эстелигим ойларымнан кагады.
Аяк басып кишкей коьпир оьтемен,
Астындагы сувы коьпте курыган.
Юрек ирип, орамыма етемен,
«Салимев!» деп юрисимнен таныган...
Алгасамай ян-ягыма карайман,
Суыйинемен ярасык меканларга.
«Калай сылув авылым!» деп ойлайман,
Сукланаман ойнап юрген балаларга!
Мине бизим авылдаслар уйлери:
Биревинде увылжаным яшаган...
«Енсылув» деп абамыз да бар эди,
Бир аяктан берекетти ашаган...
Эске туьсе Салимсолтан атай да
Тоьс киседен каьмпетлерин шыгарган,
Йыллар оьтип, мутып оны болама?
Кораз каьмпет танълайда татый калган...
Тувган уьйдинъ капысын кенъ ашаман,
Анам бакыр алгасайды калтанълап,
Яйнап шыккан атамды карс аламан,
Кушаклайман экевин де аявлап.
Сонъ олтырып сары шайды ишемиз:
Сыпырада атамнынъ балыклары,

Дуныяда энъ де таьтли бу аслар –
Аьзирлеген ата-ана коллары.
Авылымнынъ аьлин-куьнин сорайман,
Суьйинемен ийги хабар эситсем.
Авлагыма коьзим тоймай карайман,
Тоялмаспан неше кере мен келсем,
«Янъы авыл» деп баьри сени эскере,
Аьли болса баьтир атлы Эдиге!
Кайда болсам, атынъ сенинъ куьш берер –
«Ногайман!» деп оьктем болып юргеге.

ЙЫРЛА, АЛИБИЙ, ЙЫРЛА

Йырла, Алибий, йырла,
Арымай шертип домбыра.
Йырынънан деп алсын кырлар,
Саьвлелер себилсин йылтырап.
Йырла, Алибий, йырла,
Кан ювыртып б2 тамырда!
Хайран болып халк тынълар
Сени савлай дуныяда.
Йырла, Алибий, йырла,
Йырынънан агып йылгалар.
Турналар бийисин авада,
Сыбырдап йылмайсын сылувар.
Йырла, Алибий, йырла,
Уянтып, юбантып тогайды.
Яша, Алибий, яша,
Юрек дарманысынъ сен ногайдынъ!

ДУНЫЯДЫНЪ КАЙГЫСЫНА КАПЛАНЫП

Дуныядынъ кайгысына капланып,
Тасып кетип талшыгады юрегим,
Шувылдайды табиатка караланып,
Неше йыллар тыныш турган юрегим.
Кесек заман! Увлы ойлар тувдырды,
Яшамага Ян коркады дегендей,
Биревлерге акша колды ювдырды,
Баскаларга оьтпек танъгы егендей.
Исти суьйген берекетли халкымнынъ,
Кайсы шайтан тоьбесине олтырды,
Есир алып, буйрыгына бойсынтып,
Тоьгеректи некесликке толтырды.
О, инсанлар, эсимизди йыяйык,
Туьп тамырдан нмартлыкты йояйык,

Берли ийттей эсти йойып, таласып,
Торде яткан карт анады мутпайык.
Аьлсизленип яшавдан баз кешкишей,
Ерде ойнаган куьшсиз саьбий мутпайык,
Бу вакытлар неше кыйын болса да,
Ваьре, ваьре, аьдемшилик йоймайык.

АЛЛАГА ТИЛЕК

О, Аллам-ав, карай турып йогардан,
Аспанынъа алып кетши кайгымды,
Азаплыктан акыл сасып каргансам,
Кешир мени, эситпеши каргымды.
О, Аллам-ав, анълай болсанъ аьлимди,
Рахатлыктынъ берши мага таягын,
Душпаныма коьрсетпейим дембиди,
Босагама баспагандай аягын.
О, Аллам-ав, аьр кимдики озине
Иман йойып тилемеймен мажасыз,
Яшаганша куьнле-куьнлик ой мынан
Аьхирет бар, бирев тувыл ажалсыз.
О, Аллам-ав, кабыл эт тилегимди,
Тувра йолдан бир де мени састырма,
Алданувдан, адасувдан коршалап,
Арамлардынъ аягына бастырма.

АНАМА

Бу дунияга мен кышкырып энгенде,
Аьзиз анам кайгысыз бол дегендир,
Апыл-тапыл аяк басып юргенде
Кужырымды дуныядай коьргендир.
Бай-бай айтып каты куллык арада,
Иши куьйип наьсип мага йораган,
Айланганда кан кусканда карадан,
Мени уьшин бел катырып яшаган.
Сав оьмирин баласына багыслап,
Муткан оьзин, япырактай саргайган,
Йибек шашы елкесинде юкарып,
Айдай юзи заман етпей картайган.
Каьрип каьйкем, мен де ана бу куьнде,
Эм тагы да ювык сени анълайман,
Туьйилгенде оьпкеден туншык туьнде
Маслагатты ялгыз сеннен сорайман.

Баска халклардынъ адабиятыннан

ЮЛДУЗ

Юлдуз (Рябчикова Венера Эргашевна) – шаир эм коьшируьвши.

Юлдуздынъ ювыклары 1940-ншы йыларда Крымнан Узбекистанга йибериленлер. Келектеги шаир кыз сонда тувган, школага барган, сонъ Ташкентте Оькимет университетин кутарган. Татарларга элине кайтпага разылык келгенлей, олар Крымга йол аладылар.

Аьли Юлдуз Симферополь калада яшайды, орыс миллетли язушыга эрге шыккан. Шаир хатын эки тилде язады: татарша эм орысша, солай ок баскалардынъ исин орыс тилине коьширеди. Бир неше китаблердинъ авторы. «Полная луна» деген ызгы йыйынтыгын окыганда Юлдуздынъ юрегинде эки туьрли дунья аьжейип кепте уйысатаганын коьресинъ. Коьширип сизге беремиз, оьзинъиз анъларсыз.

УЗАККА БИЗ КАРАСАК

**Коьп зат эске туьседи,
Тарих те коьринеди,
Куьрсинип эм куванып
Узакка биз карасак ...**

**Бурын-бурын заманда,
Баьтирлер коьп болганда,
Тамырларды сувырып,
Кеттик атлар ман шавып.**

**Тибрдан кенъ йол шыканда,
Монгол халклар янында,
Оьттик туьрли кыраллар,
Бойсындырып коьп халклар.**

Крымга келип еткенде,
Аъжейип сылув ерде,
«Мунда каламыз!» дедик,
Тамырларды байладык.

Кобп иследик, кыйналдык:
Бал шыбыннан алдык бал,
Уыйкен тувар, кишкей мал,
Отлак толып байыдык.

Авыллар ман калалар
Салмага да шалыстык.
«Тиймесин бизге явлар!»
Деп оькимет те курдык.

Ама кысмет эске салды
Неше канлы йолларды,
Эм онълы яшавды
Бузды-сызды аямай.

Кеткен кетти, калганлар
Миллет куьшин беркитип,
Халкты янына йыйып,
Берк уялар салдылар.

Кобп йыллар оьткен сонъ да
Кара булыт тагы келди...
Ама бу сынавдан да
Уыйкенлер яны беркиди.

Тек яслардынъ тамыры
Оьспейди ата юртта.
Олар ымтыла кырга,
Йоллар алып кайтпаска.

Мен сенеме янар деп,
Яс юректе суыйим от
Тувган-оьскен ерине,
Эм кайтар ол элине.

БУЗЫЛМАСЫН АРКА СУЬЕК

Тав басында от яна,
Бизден айлак эректе,
Кишкей болып коьрине
Тоьмендеги аьдемге.

Ама ол от янында
Олтырган коьп ювыклар:
Беклер, бийлер эм ханлар,
Акылбалык агайлар.
Меним тетем де сонда,
Олар бир зат соьйлейлер,
Эситилмейди сеслер.
Тек мен де сол ызада.
Ят ерде коьп кайгыдан
Кайнап шыккан халкымыз,
Айырылмай дослыктан,
Тилден, аьдеттен, йырдан.
Ама уьйге барганлай,
Боблинди халк, шашылды.
Дослык, бирлик йойганлай,
Миллет маьне де тозды.
Тыпаклык – бизим дирек,
Бузылмасын арка суьек.
Боблингенди яв талар,
Етим болып ол калар.
Аьне соны тав баста
Олтырганлар да айткан.
Татымлыкты йоймаска
Бизди олар шакырган.

ХЫДЫРЛЕЗ

Хыдырлы, хыдырлы –
Крым халктынъ байрамы!
Тавга минди, туьсти,
Тенъизге, шоьлге кетти
Табиат байрамы.

Хыдырлы, хыдырлы –
Ярасыклы, кувнаклы
Табиат байрамы!
Мутылса да тирилди,
Халкты озине йыйды.

АХ СЕНИ, КОБРСЕМ ЭКЕН!

Аьр дайым да ойлайман,
Ойламай да болмайман,
Ах сени, коьрсем экен,
Кайдай яным бар экен?!

Не зат бизге аявлы,
Керек ерде таявлы?
Оъзек те ян! Янымыз,
Бизим аъзиз досымыз.

Бай ол туърли сезимге,
Керек олар тириге.
Онсыз яшав маънесиз,
Оътер куънлер пайдасыз.

Ойландырып, куъйдирип,
Уъйретеди акылга.
Суъйиндирип, кувантып,
Бере наъсип яшавга.

Дуньяда коъп китаб,
Окып оны эм анълап,
Болганга, белки, явап
Табылар ян акында.

Тек атайлар айтады:
«Ондай сорав куъна» деп.
«Кудай акыл берген» деп,
Эрисемен мен сонда.

КУЪЙГЕЛЕКЛИ ЯШАВДЫ

Куъйгелекли яшавды
Коъзлерим коърмес эди,
Алгасап танънан бери
Этемен коъп куллыкты.
Ая-куъе боламан,
Намазды да мутаман.
Шаирлик ислериме
Алгасавлык келмеге
Болады деп коркаман.
Ятлавларым авысып,
Маънелери карысып
Калмасын деп ойлайман.
Бир иске де келиспей
Куъйгелеклеп этилген,
Усталык та беркимей,
Сабырлык пан юрмеген.

СЕНСИЗ...

**Бир ислерди этпеге,
Узак йолга туьспеге,
Сага шерет келгенлей,
Кыйланаман, билгенлей.**

**Сенсиз яшав коьньилсиз,
Ас та, сув да бир даьмсиз,
Ялгызлык пан тыныклык
Бере кыстай сувыклык.**

**Неше йыллар биз бирге,
Келди заман уйренмеге.
Ама сенсиз яныма
Бир куьн де авыр бола.**

**Мине эсик ашылды,
Ювыраман алдынъа.
Аькелдинъ сен йылувды,
Толды юрек байрамга!**

*Орысшадан коьширген
Бийке Кулунчакова.*

КОЪРГЕН КОЪРГЕНИН АЙТАР...

Юлдуздынъ ятлавларын коьширип турганда, эсиме Крым туьсип кетти. Ызгы йылларда Дагыстаннан Крымга баратаган аьдемлер коьп эди. Биревлер туьрли ярысларга яде йыйынларга шакырылып, баскалар кыдырып кететаган болды. Симферопольга Махачкаладан эки шаир хатын да адабият байрамына барган эди. Коьрген коьргенин айтар, коьрмеген оькинип кайтар дегенлей, мен неге ди мунъайдым. Ызгы йылларда бир якка да шыкпайман... Йол онъ-ланып тургангама, ким билсин, арасы бес куьн кетпей, Крымнан эки аьдемге шакырув келди. 21-24 октябрьде «Чеховская осень – 2019» деген халклар ара адабият Фестивали Ялта калада озгарылаяк деп. Ялгыз бармас уьшин, синъ-лиме тиледим. Минводтан самолет пан бир кешикпей уштык, Симферопольде бизди карап турган аьдем бар эди. Сол кеше Джанкойда яшайтаган аьптемизге конакка бардык, ол калада Крым татарлары коьп. Экинши куьн бизи мен таныспага аьптемиздинъ таныслары, авылдаслары келдилер, оьзлерининъ яшавлары акында хабарладылар, бизге де коьп соравлар бердилер. Уьшинши куьн Ялтага автобус пан барып, сонъ такси мен биз тураяк санаторийге келип калдык. Кене де санаторий каладынъ тувра ортасында экен. Ашав-яшав да мунда бек аьруьв уйгынланган эди.

Ялта орынласкан ер -- тав ери. Йогары-тоьмен, йогары-тоьмен деп басамаклар ман юрип турасынь. Фестивальде ортакласканда, коьп ерлерге яв юрге туьсти. Туьске дейим санаторийдинь ярасыклы азбарында, туьстен сонь кала ишиндеги учреждениелерде, Кара тенъиз ягасындагы аллеяда, паркта, Антон Павлович Чеховтынъ уьйинде шаирлик ярысларын оьткердик. Конаклардынъ коьбиси Москвадан эм Россия областьлериннен келген орыс шаирлер. Бир неше шаир Сириядан келген, араларында орысша билетаган хатын да бар эди. Казань каладан язувшылар Союзынынъ председатели эм Сырт Кавказдан мен бирер аьдемнен эдик. Биз, туьрли республикаларда яшайтаган язувшылар, уьйден эрек кетуьвге осал болдык, авыр коьтерилемиз йолга. Олай болганда бизим адабият мутылып калмаспа? Красноярск, Иркутск калалардан келгенлер бар эди. «Самолетка билет баа тувылма?» деп мен сораганда, «Поезд пен келдик, узак ша юреди, тек колай» дейдилер. Базласларда ятлавларын яттан окыйдылар, баьри затка да суйинедилер. Шынтылай да, Сибирь яс, кулланылмаган куьши эм талабы коьп.

Ярысларда мен ногайша эм орысша ятлавлар окыдым, Чеховтынъ уьйинде онынъ хабарлары акында оьз ойларымды айтканда, журиге бек ярады. Телевидениеге интервью бергенде, ногайлар ким экенин, кайдай тарихи барын кыскаша айтып уьлгирдим.

Фестивальдинъ президенти Чернов А.В. бек яваплы уйгынлавы эди. Программады соьйтип туьзген, куьн кайтип кеткенин билмей каласынь, аьр бир ярыста коьп аьдемлер катнасатаган болса да, баьрине де соьз берип уьлгиредилер, журилер де исине мукаят эдилер. Ярыслардынъ коьмеги мен Ялтадынъ коьп ерлерин коьрип калдык, тек каладан шыгып болмадык. Бахчисарайга бармага бек авас эдим, ама заман етпеди. Заман тарлыгыннан Фестивальдинъ ызгы ярты куьнин коьрмедим, самолетка алгасап, Симферопольга кеттик. «Сиз эки конкурста еньгесиз, мине список, бир неше саьаттен дипломлар ман медальлер келеек. Буьгуьн ок та береекпиз, неге алгасайсыз?» -- деп оьзеленеди Фестивальдинъ етекшиси.

Себебин аньлатып, мен: «Оьпкем йок, баьри зат та аьруьв уйгынланган. Мен уьшин кыйланманьыз», -- дедим.

Бир айлар кеткен сонь Чернов А.В. тел согады, алдынъызба дипломлар ман медальлерди деп. Экинши куьн почта ман бандероль де келип калды. Аьне соьйтип Крымга барганыма разы болып, сизге хабарын айттым.

Тарих эм илми шыгармалары

Сейдахмет РАХМЕДОВ,
Дагьстаннынъ сыйлы маданият куллыкшысы,
КЧР-дынъ ат казанган журналисти

КАРАНОГАЙ. КАЙДАЙ БОЛГАН ОЛ?

Бурыннан бери Терек эм Кума йылгалары арасында коьшип-коьнып юретаган ногай халкы ерлескен. XVII-XVIII-нши оьмирлерде коьшпели халктынъ саны Сырт-Куьнтувар Кавказда оьсе берген сайын Ставрополь губерниядынъ администрациясына басшылав аппарат маьселесин шешпеге туьседи.

Собьтип, 1793-нши йыл ногайлар бийлеген ерлерде Калаус-Саблинское, Калаус-Джембойлукское, Ачикулак-Джембойлукское эм Караногай деген доьрт приставство уйгынланады.

Ногай халкында бай оьзгерислери мен тарихи, оьзининъ миллет баскалыгы ман маданияты, таьвесилмес кенълиги мен фольклоры болган. Колдагы тарихлык документлерге эм язувшы-тарихшылардынъ, аьлим-куллыкшылардынъ шыгарма-ислерине коьре, Ногай оькиметинъ туьзилиси туьрк халклардынъ етекшиси Эдигединъ аьрекетлик этуьви мен басланган.

XV-XVI-нши оьмирлерде Ногай Ордадынъ коьп санлы тукымлары Сырт Кавказдынъ ерлеринде эм Эдил, Яйык йылгалардынъ ягаларында, коьшип-коьнып юре туьрып, орыслар эм баска миллетлер мен экономика байланысын токтастырадылар. Сонынъ негизинде Уьйкен эм Кишкей Ордалардынъ халклары Сырт Кавказдынъ кенъ шоьллеринде, тав этеклеринде эм Кобан йылгадынъ ягаларында яшап баслайдылар.

Кишкей Ордадынъ кайдай ды бир кесеги, Орак эм Карасай атлы мырзалар басында болып, баслап Терек йылгасынынъ ягаларына, сонъ Сулак эм Аксай йылгалары бойына коьшип келген. Олардынъ /

коьшпели ногайлардынъ /сонъгы ханы XVII-нши оьмирдинъ ызында оьлтирилген Башик-Бас Касбулат болган. Оннан сонъ ногай мырзалар арасында такта /басшылыкъ этуьв/ уьшин куьрес басланган.

Ногайлардынъ доьрт те куьби, айтпага, кыпшак, найман, ас эм ко-стамгалы эш бир мырзадынъ басшылыгын хош коьрип алмаган эм Терек йылгадынъ сол ягасынынъ ерлеринде яшаган караногайларга коьшкен. Эндирей, Костек, Аксай эм Иарков-Шамхал ерлеринде яшамага калган ногайларды эндирей, костек, аксай эм тарков ногайлары деп атаганлар.

Петр I, Россияда патшалык юритип баслаганда, 1724-нши йыл Дагыстан ерине келген. Сол заман караногайлар биринши халклардынъ сырасында Россия ман тар байланыслыгын эм алаллыгын билдирип, орыслардынъ аскери уьшин языкъ-туьлик еткерип баслаганлар. Петр I болса олардынъ сондай кенъесин хош коьрип алган, оларга ясак салуды коймага буйрык эткен, ногайларга Терек йылгасынынъ бойларында эркин аьлде коьшип-коньп юруьвге ыхтыяр берген.

Моздок эм Кизляр уездлерининъ ерлеринде орынласкан Караногай приставствосында караногайлар, етисанлар, ембойлыклар, етишкуьл-лер болганлар. 1888-нши йылдынъ 16-ншы апрелинде Караногай приставствосы Терек областине берилген. Оьзининъ кенъен-кенъ тоьселген ери бола турып та, Караногай халкынынъ коьбиси осал яшаган, неге десе баьри байлык коьп мал оьстируьвшилерде, Караногай приставствосынынъ басшыларында эм старшиналарында болган.

Караногайлардынъ бактысы 1910-нши йылдан сонъ аьрекетши украин язуьшысы эм ямагатшысы Филипп Осипович Капельгородскийдинъ аты ман байланыслы. Ол 28 ясында Караногай приставствосын басшылап, ети йылдынъ ишинде шоьлдеги ярлыларды коршалаган, байлар ман куьрескен эм ерли халктынъ яшавын туьрлендируьв уьшин уьйкен куллык эткен.

Онынъ аьрекети мен 1912-нши йыл Теркли-Мектебте биринши артезиан куйысы казылган. Бир йылдан сонъ тагы да эки артезиан куйысы казылып, ярасыклы парктынъ негизи салынган эм коьшпели кумларды токтатувдынъ аян кайгысы коьрилген. Архивтеги документлерге коьре, Караногай ямагатына заманы ман тоьленмей калган вексельер /акшалар/ Азов-Дон коммерциялык банкта белгили болган эм сол акшады Караногайга тоьлеви акында Капельгородский уьйкен куллык юриткен. Ол акшаларды Филипп Осипович Теркли-Мектебте халк училище /аьлиги Кадрия атындагы орта школа/, 75 орынлы ремесленный училище уьйлерининъ курылыслары уьшин кулланган эм медицина, ветеринария пунктларын, аптекады ашувдынъ маьселелерин шешкен.

Онынъ аьрекет этуьви мен Караногай еринде социал-экономикалык, тагы да баска маьнели амаллама шараларды озгарув ниет пен комиссия туьзилген эм оькиметтинъ коьмеги мен хыйлы яшав-аьллик реформалары яшавга шыгарылган.

Октябрь Социалистли революцияды шоьлдеги ногайлар бек хош коьрип алганлар эм Совет властин токтастырувда белсен ортакшылык эткенлер.

1920-ншы йылдынъ 20-ншы март куьнинде аьлиги район администрациясынынъ эски уьйинде янъы влаьтинъ ваькиллери Буниннинъ эм Саркисовтынъ ортакшылавы ман конференция озгарганлар. Сонда ишшилер, эгиншилер эм кызыл аьскершилер депутатларынынъ волость Совети эм исполкомы сайланган. Волость исполком председатели этилип РСДРП члени Союн улы Эстувган Муллаев айырылган. Советтинъ сыдырасында ер боьлигининъ заведующийи Танъболат Оьтевалиев, волостьтинъ милиция боьлигининъ начальниги Исмаил Мусаев, халк билимлендируув боьлигининъ заведующийи – Дмитрий Иванович Георгиев /ол миллетине коьре грузин болган эм Терекли-Мектебтинъ халк школасында окытувшыдынъ куллыгын юргисткен/, почтадынъ начальниги Иван Яковлевич Яковенко, Куьнтувар авыл Советининъ председатели Биарслан Оразгулов болганлар. Сол заман районнынъ еринде /ол волость деп аталган/ Куьнтувар, Куьнбатар, Сырт эм Кубыла деген доьрт авыл Советлери туьзилгенлер.

Ама 1921-1922 йылларында шоьл еринде Советлер власти тайдырылады эм Конарьдинъ, Вашенкодынъ, Овчинниковтынъ /ога «Сыч» деп атаганлар/ басшылык этуьви мен аклардынъ /белогвардеецлер/ бандалары баьрин де оьз колларына аладылар. Бандитлер шоьлдеги авылларды тонап, халк училищесининъ уьйин эм авыллардагы турак уьйлерди ягып, аяк уьстине янъы минип баслаган халк хозяйствосына уьйкен зарар эткенлер.

Олар волость исполкомынынъ, авыл Советлерининъ исполкомларынынъ биринши членлерин эм активистлерин оьлтиргенлер. Соьйтип, 1921 йылда Исмаил Мусаев аьлиги Кочубей авылынынъ ювыгында кылыш пан шабылган. Терекли-Мектебтинъ бас орамында Иван Яковенко, Толубай Бошанов, милиционерлер Леонид Свистунов, Танъгатар Койлакаев эзиетленип оьлтирилгенлер. Волость исполкомынынъ куллыкшысы Отар Ярлыкапов оьлим аьлине келтирилген. Кара-Сув авылында оьзининъ уьйинда Адил Алимов /алейдинъ басы/, онынъ улы Копый, кызы Болдыбийке бандитлердинъ колыннан оьлимге ушыраганлар. Кизляр каласыннан кайткан шакта Биарслан Оразгулов эм Арсланбек Малбосунов бандитлер мен оьлтирилгенлер.

Эске алып айтсак, Совет власти уьшин шоьл еринде куьрескенлердинъ атлары ман авыл Советлери Эстувган, Исмаил, Бошан эм Адил деп аталганлар. Ама 1940-ншы йылларда сол атлар туьрлендирилгенлер. Бизим ойымызга коьре, аьлиги авыл администрацияларына сол атларды кайтарадан атамага керек болар.

1921 йылдынъ июль айында волость исполкомынынъ членлери, онынъ председатели Э.Муллаевтинъ басшылыгы ман, кыска заманнынъ

ишинде Кизляр каласына коьшпеге амалсыз болганлар. Караногай еринде бандитлер мен куьрес бардырув бойынша отряд туьзилген эм онынъ сырасында Сулейман Арсланов, Коьбен Саллыбаев, Эспол Оразгулов эм озьгелер шапкыншыларга карсы йигитлерше куьрескенлер.

Терек областин эм Ногай шоьлин бандитлерден босатувда XI армиядынъ аьскершилери эм офицерлери ортакшылык эткенлер. Олардынъ арасында ян бергенлер де аз болмаганлар. Сондайлардынъ санында Аьскершилик советининъ члени Одарнюк, замполит Терской, бригададынъ командирининъ орынбасары Лесовой эм озьге аьскер басшылары болганлар.

Архив материалларына эс берип карасак, 1916 йылда Караногай приставында яшайтаган халктынъ саны 28 мынъ аьдем, озьстирилетаган маллардынъ саны 1259 туье, 14243 ат, 38999 кара мал, 227 000 кой эм эшки болган. Бандитлердинъ шапкынлык эм зьянлык этуьвиннен сонъ халктынъ саны 12 000 аьдем мен, маллардынъ саны 200 ат пан, 2000 сыйыр ман эм кара мал ман, 16 000 кой ман эм эшки мен тамамланып калган. Малдынъ соьйтип те кырылувыннан сонъ ерли халк эгиншиликке тийисли эс бермеге керегин ойлаган.

Заман-заманы ман Терек губерниясынынъ ногайлары /онынъ санында Ачикулак, Караногай, Коясыл эм Кизляр районлары болганлар/ озьлерининъ волость, кантон, район курултайларында, йыйынларында Ногай автономиясын туьзуьв акында маьселеди коьтергенлер.

1922 йылдынъ 2-нши апрелинде Кизляр калада эм 11 апрель куьнинде Ачикулак ставкасында караногай, ногай эм туьркпен халкларынынъ Биринши асыгыслы курултайы озгарылган эм сонда автономиядынъ маьселесин шешпеге онъайлы аьллер туьзилгенлер.

Йыйында ногай халкынынъ маьселесин шешуьв ниет пен курултайдынъ делегатларына бир неше кенъес этилген. Айтпага, бириншилей, Калмыкиядынъ эм Кабардадынъ мысалы ман автономия биригуьвин /областин/ туьзбек, экиншилей, Тав /Горская/ республикасына косылмак, ушиншилей, Дагыстан Республикасына косылмак, доьртиншилей, Кабардага косылмак, бесиншилей, Терек губерниясында алдынгы кебинде калмак. Баьри затларды эсапка алып, ногайлардынъ Биринши асыгыслы курултайы Дагыстан Республикасына косылмага токтаскан. Соьйтип, Караногай волости, орталыгы Терекли-Мектеб болып, Кизляр округынынъ сырасында Дагыстан Республикасына 1922 йылдынъ 16 ноябринде ВЦИК-тинъ алынган декрети мен косылады. Караногай волости озьзи учасотка, 1926 йылдынъ 17 октябриннен алып кантонга айланады. ВЦИК-тинъ карары бойынша 1929 йылдынъ 3 иуни Караногай районы туьзилген куьн деп белгиленеди.

1938 йылдынъ 22 февралинде шыккан ВЦИК Президиумынынъ карарына коьре, Кизляр округы, санында Караногай районы болып, Орджоникидзе крайына (Ставрополь – бас каласы) бериледи. 1944

йылдынъ 22 мартында кабыл этилинип алынган СССР Оър Советининъ Президиумынынъ Указы ман Грозный области туъзиледи эм онынъ санына Кизляр округы да косылады. 1957 йылдынъ январь айындаа Ногай шобли уыш кесекке боьлинеди. Онынъ биревии – Караногай районы – Дагыстан Республикасына, экинши – Шелков районы – ЧИАССР-га, уьшиншиси – Ачикулак эм Коясыл районы -- Ставрополь крайдынъ санына косылганлар. Соьйтип, 37 йылар ишинде Ногай шобли бир колдан бир колга коьшип административлик ягыннан бойсынувлыгы бир неше кере туьрленип турган.

Айтпага озайык, 1922 йылда, Караногай Дагыстан Республикасына оз суйими мен косылган заманда, район еринде биринши ямагатшылык органлары, советлер суды, Терекли-Мектебте баслангыш школа, кооперативлер, Так-Так, Сары-Сув, Кегей эм баска авылларда наданлыкты тайдырув бойынша уйгынланган пунктлар ислеп баслайдылар. Коьшпели малшылар, коллективлик хозяйстволарга бирлесип, 1925 йылдан сонъ биринши колхозларды эм совхозларды туъзгенлер.

1928 йылда «Бажиган» деген совхоз боьлинеди эм район еринде экинши номерли совхоз /аьлиги «Червленные буруны» оькимет заводы/ туъзиледи. 1940 йылга дейим шобл ерининъ 115 авылын бириктиретаган 11 авыл Советинде 29 колхоз эм уыш совхоз туъзилеп, халктынъ яшав аьли онъайланып барады.

Савлай совет халкларындай болып, шобл ногайлары ды, колларына туьбеклерди алып, элин саклаганлар. Караногайдынъ бес мынънан артык йигитлери Уллы Аталык кавгасынынъ туьрли фронтларында ортакшылык эткенлер. 1942 йылдынъ биринши айларында, немец баскыншылары Сырт Кавказдынъ эм Ногай шоблининъ ерлерине еткен заманда, Караногай районында Махач атлы партизанлар отряды уйгынланады. «Баьри зат та енъуьв уьшин, баьри зат та фронт уьшин!» деген шакырув ман отряд шобл халкын коьтереди, халк байлыгын аман саклавга уьйкен маьне берип аьрекет этеди. Партизанлардынъ сондай аьрекетликлерининъ негизинде 175 000 кой, 5000 сыйыр, 2000 ат, мынълаган тонна аслык эм малшылык продуктлары душпаннынъ колына туьспегенлер. Олар Дагыстанга эм Азербайджанга йиберилгенлер.

Ногай халкынынъ согыс эм ис йигитлиги акында коьп язылган эм аьли де язылып тураыгына шек йок. Ногай районында Аталык кавгасынынъ йыларында бузылган халк хозяйствосын кайтарадан оьрлендируьв, янъыдан-янъы колхозларды эм совхозларды туъзуьв, шобл еринде уьйкен курылыслар бардырув, яс несилди билимнинъ йолы ман оьстируьв эм яшав маьселелерин шешуьв уьстинде уьйкен аьрекетлик юргистиледи. Соны ман районнынъ экономикасы эм маданияты оьрленген, Караногай Дагыстан Республикасында энъ уллы малшылык районларынынъ бириси деп саналган. «Червленные буруны» оькиметлик заводында шыгарылган Грозный тукумлы койлары

ман /аьли «Ногай» тукымлы койлар/, йибек юнлери мен районуьмыз тек элимизде тувыл, савлай дуныяга да белгили болган.

Оьзек те, Караногайдынъ (аьлиги Ногай району) асыл байлыгы шоьл аьдемлери болады: айтылган малшылары эм эгиншилери, маданият, билим, медицина, саьвделик эм баска ис тармакларында куллык этетаган туьрли специалистлери эм куллыкшылары яшавды оьрлендируьвде коьп куьш салганлар. Коьз алдымызда районнынъ бактысы туьрленип, алдынгы колхозлар косылып, совхозларга айланып, йылдан-йылга Социалист Истинъ Баьтирлерининъ эм йогары орденлердинъ иелерининъ саны оьсип, бизим коьплеген авылдастарымыз, районнынъ ваькиллери СССР, РСФСР, ДАССР Оьр Советлерине депутатлар, партия, профсоюз эм комсомол съездлерине делегатлар этилинип сайланганлар эм Дагыстан Республикасынынъ власть органларында ислеп баслаганлар.

НОГАЙ РАЙОННЫНЪ АЬВЕЛГИ ЭМ БУЪГУЬНГИ ЭКОНОМИКАЛЫК АЬЛИ

Ногайлар аркадан-арка бойы малшылык пан каьр шегип келедилер. Мен йогарыда айтып озганлай, Караногай приставствосында 1916-ншы йыл 28 200 аьдем саналган. Оларда 1659 туьелер, 14 299 атлар, 38249 тувар мал, 227 000 койлар эм эшкилер болган. Оькинишке, Ногай шоьлининъ кенъ отлакларында оьрип багылган коьп санлы койлардынъ иелери ерли кулаклар, байлар эм келген тавричан помещиклер болганлар.

Тек Октябрь революциясыннан сонъ исши халк пан туьзилген байлык халк байырлыгына коьшкен. Алдынгы байлар, кулаклар хозйстволарынынъ орынында коммуналар, колхозлар эм совхозлар туьзиллип басландылар.

Ногай району аьдеттен эм тарих ягыннан да малшылык району деп саналады. Вал продукциядынъ ортак оьлшеминде авыл хозйство продукциясынынъ пайы 90 проценттен артык, онынъ 70 проценти – малшылыкка келеди.

Районнынъ маьнели баскалыгы сол: онынъ тек 310 мынъ гектар ери район хозйстволары ман кулланылады, 559 мынъ гектар ери – республикадынъ коьшпели малшылык хозйстволарына кулланувга берилген.

1928-нши йыл районда туьзилген 2-нши номерли «Червленые буруны» совхозында специалистлердинъ эм атаклы койшылардынъ коьп йыллык кыйын салувы ман «Грозненский меринос» деген янбы кой йынысы шыгарылган. Ога Грозный областининъ /1944-нши йылдан 1957-нши йылга дейим бизим район да сол областьке кирген/ аты тагылган. Аьлимлер мен бирге койшылар – Социалист Истинъ Баьтири Ярыкбай Абдулкадыров, Муса Касимов, Янмурза Сабутов янбы кой йынысын шыгарувдынъ иелери болганлар.

Бу кой йынысы кум отлаклы, айлак кургаклы шоьл аьллеринде оьстирилмеге деп эсапланып шыгарылган. Ол Ногай шоьлининь еринде каты юнли эм ярты каты юнли койлардынь сапатлыгын туьрлендируьвде уйкен орынды тутты.

1994-нши йыл «Червленые буруны» йыныслы койлар оьстируьвши оькимет заводынынь эткен заявкасынынь негизинде РФ-нынь авыл хозяйство эм азык Министерствосынынь 197-нши номерли буйрыгы ман Грозненский шуга юнли йыныска «Ногайский» деген авторлык шайытлама бериледи.

Йогары продуктлы янгы койлар йынысына РФ-дынь шуга юнли койлар арасында тенълеси йок эди. Юн сапатлыгы ийги: койы, узын эм берк.

Йыл сайын «Червленые буруны» оькимет заводы 9-10 мынъ йыныслы койлар (сонынь ишинде айырым йылларда – 14 мынъга дейим) саткан эм орташа аьр койдан 9,8 килограмм юн алган.

Грозненский шуга юнли йыныслы койлар 40 йыл ишинде алдынгысы СССР-дынь 36 областьлеринде, крайларында, автономлык эм союзлык республикаларында кенъ яйылган. Бу йыныслы койларды солай ок Венгрияда, Болгарияда, Монголияда эм баска эллерде оьстиредилер.

1967-нши йыл, 40 йыллак мерекеси алдында, «Червленые буруны» оькимет заводы йогары производствольк коьрсеткишлери уьшин элимиздинь йогары савгасы – Ленин орденине тийисли этилинди. Элимиз уста малшыларымыздынь исине йогары баа берди: бес койшыга «Социалист Истинь Баьтири» деген бийик ат берилди, биреве – Ис Данък орденининь толы иеси болды, йырмадан артык аьдем Ленин ордени мен савгаландылар.

Оькимет заводынынь кыйыншылары 1981-1985-нши йылларда баска регионларга 46 500 йыныслы койлар саттылар. Сол йыллар ишинде ямагат производстводынь рентабельности 104,6 процентке етти.

Завод оьзининь 40-йыллык мерекеси алдында аьр юз ана койдан 131 козы алган. Бас койшылар Кульманбет Абубекеров, Абдулбек Мутиев, Абдулкерим Салибаев, Иса Магомедов бу саннан озып кеттилер: аьр юз ана койдан 156-140 козы алганлар эм козы айырув мезгилине дейим аман саклаганлар.

Ленин атындагы эм «Куьнбатар» совхозлары районда шуга юнли койлардынь йыныслык сапатлыгын армаганда ийгилендирдилер. Олар йыныслы кошкарлар сатув ман каьрлегенлер. Янъыларга дейим районьмыз республика малшылыгында алдышы орынларды бийлеген эди. Мунда йыл сайын 2700 тоннадан артык эт, 2000 тоннадан артык суьт, 12-15 мынъ тонна кадеринде аслык эм баска продукция болдырылган. Дагыстаннынь 12 процентке дейим шуга юни Ногай районьнда болдырылган. Авыл хозяйствольк продукциясынынь дережеси бойынша аьр яшавшыга эсаплаганда районьмыз республикада биринши орынларды бийлеген.

80-нши йыллардынъ сонъында районда 3700 тувар мал, 155 900 кой эм 830 ат бар эди. Койлар саны согыстан алдынгы дережеден арткан болса, тувар мал саны – яртысыннан озып, атлар – 85 процентке кемиген, туьелер йок этилинген.

Йыныслы малшылыкты оьрлендируувде етискен уьстинликлери уьшин эм ямагат малды 1984-нши – 1985-нши йылларда кыславдан уьстинликли шыгарганы уьшин район КПСС ЦК-нинъ, СССР Министрлер Советининъ, ВЦСПС эм ВЛКСМ ЦК-нинъ Сый китабине эм республикалык Сый тактасына киргистилген.

Йогары маданиятлы малшылык предприятияси болган «Червлные буруны» оькимет заводунынъ коьп миллетли коллективининъ иси йогары бааланган: 160-тан артык куллыкшылары элимиздинъ туьрли орденлерине эм медальлерине тийисли болган, солай ок бес юзден артык аьдем – ВДНХ катнасувшылары, 19 – Дагыстаннынъ ат казанган малшылары эм 39 уста малшылар деп белгиленгенлер.

Авил хозяйстволык производудынъ оьрленуувинде айырым орынды ер мелиорациясы тутады. Оьмирлер бойы ялаган куьн коьзи астында турган Ногай шоьли Терек-Кум каналдан сув алды. Сувгарув район ерин туьп кебиннен туьрлендирди. 1978-нши йыл биринши кере аьр гектар ерден 100-ер пуд аслык алынды. Ортак валовой йюув пландагы 14 мынъ тонна орынына 22 607 тонна аслык болды, пландагы 31 мынъ тонна орынына 51 мынъ тонна пишен-ем аьзирленди. Йогары аслык эм пишен-ем онъысын алганы уьшин К.Маркс атындагы совхоздан звенодынъ басшысы Сейпу Ханмурзаев эм «Куьнбатар» совхоздан звенодынъ басшысы Алыпкаш Мусаев Ленин орден мен савгаланганлар. Коьплеген эгиншилер оькимет савгаларга эм сыйлы атларга тийисли болдылар.

1959-ншы йыл май айында районнынъ сырт кесегинде атаклы буровой уста А.Абубекеров пан казылган 2-номерли скважинадан суткада 250 тонна дебити мен нефть фонтаны шыккан. Янъы нефть бар ерлерди асыллауда етискен уьстинликлери уьшин Ногай шоьлинде «Социалист Истинъ Баьтири» деген йогары ат буровой уста Рамазан Османовка берилди. Онлаган аьдемлер СССР-дынъ орденлерине эм медальлерине тийисли болдылар. Тек 1984-нши йыл республика Ногай район ерининъ сырт кесегиннен экспортка 70 мынъ тонна йогары сапатлы нефть болдырган. Ама оьткен йыллар ишинде район бюджетине бир каьпик те туьспеди. Бир заманда нефть-газ шыгаратаган Ногай предприятияси бар эди, сонъында онынъ реорганизациясы болды.

80-нши йыллардынъ ызында Кизляр каладынъ электро-механикалык заводунынъ филиалы, колбаса, консервалар болдыратаган цехлер, Ногай райпода кийим тигуьв мастерскойы ашылган эди.

Район орталыгында эм «Червлные буруны» оькимет заводунынъ орталык усадьбасына артскважиналар казылган, 80 градус иссилиги

мен термальный сув шыккан. Сол исси сув ман кыс мезгилинде эки де авыл яшавшыларынын уйлери, учреждениелер, организациялар, школалар йылытылган.

Районнын исси сув булаклары курортологиядын Пятигорск НИИ-синин куллыкшылары ман тергелип каралган, оны кулланувдын пайдалыгы эм зыянлыгы белгиленген. Эмлев эсабында 12 авырувдан кулланмага болаягы аянланды.

80-нши йылларда Ленин атындагы совхозынын алдынгы директоры М.З.Муртазаевтин баславы ман сув лечебницасы ашылган эди. Оны медицина билими бар К.Рахмедова етекшилеген. Онда оз районумыздын эм авылдас Тарумов, Кизляр, Шелков, Нефтекум районларынын яшавшылары эмленгенлер. Орта-Тобье авылында сероводородлы булак казылган. Червленые Буруны ювыгында эм Бескоьл еринде эмлев батпаклы бес коьл бар.

Бизги йылларда районнын аграрлык тармагында терен социал-экономикалык туьрленислер орын таптылар: авыл хозяйстволык кооперативлер, акционерлик ямагатлар, 600-ден артык эгинши фермерлик хозяйстволар аьрекет этедилер. Ама аграрлык реформасында басыннан алып производстволык етимис тоьменлейди. Малшылыкта баьри мал кеплеринин саны кемийди, онынь продуктлыгы тоьмен туьседи. 1997-нши йылды 1990-нши йыл ман тенълестиргенде хозяйстволардын келимлиги 3,6 кереге, сонынь ишинде юн болдырув – 5 кереге, эт эм суьт болдырув – 3 кереге кемиген, кой мал саны 5 кереге, тувар мал саны 10 кереге тоьмен туьскен.

Эгиншиликте амаллар йоклыктан ер онъыслыгын арттырув бойынша куллык токтатылган, ердинь кумлакка айланувуна онъайлы аьллер туьзилген. Сога коьре орманлык хозяйствосы оз исин куьшлендирмеге йосыклар излеп турган. РФ-дынь ат казанган орманшысы А.Янмурзаев коьп йыллар етекшилеген коллектив онлаган орман йолаклар оьстирди. 2 мынъ гектардан артык ерлерде кумларды беркитуьв бойынша джугун, ийдершик, вязь тамарикс, саксаул эм баска орманлык оьсимликлер асырады. Болса да кум берилмейди, орманлый йок ерге тез коьшеди.

Йок боладылар ногай халкынын бас байлыгы – отлаклар. Буьгуьн-лерде мунда 70 мынъ гектардан артык ерлерди ашык кумлар бийлеген. Отлаклардын кумлакларга айланувун аьлимлер мундагы коьшпели малшылык пан байланыстырады. Район еринде 26 тав районларынын хозяйстволарынын отарлары кыслайды. Кай бир районлар бу ерлерде малын йыл бойынша саклайдылар.

Мен сенемен, иншалла, йыллар оьтерлер, буьгуьнги эм келеектеги несил районумыздын алдынгы данъкын кайтадан айттытар.

Бизы болаяк.

2001йыл

Исмаил МУСАКАЕВ,
тарихши

НОГАЙ ХАЛК ОЙЫНЛАРЫ

Ногай халкымызда бурыннан алып миллет спорты эм халк ойынлары болганлар. Бала шактан ясларды куышли эм йигерли этип обстируув ушин спорт ярысларын, коьплеген ойынларды уйгынлап турганлар. Эм сосы ойынлар тек куыш-куватты обстирип калмай, кишкей балады иске, аньшылавга, душпаннан сакланувга, туьрли кыйынлыкларды обтип билувьге аьзирлегенлер. Балаларды ямагат яшавынынъ аьлин анълап, уьйкенлерди тынълап, алдыда салынган борышлардан коркпай, куьресте куышли куьндесин де, осал куьндесин де сыйлап уьйреткенлер.

Ногай халктынъ ойынлары бурыннан алып, ата-бабаларымыз малшылык пан каьр шегип баслаганда, дуныяга энгенлер. Олардынъ ямагат яшавында уьйкен орыны болган. Бос заманды озгарувдынъ амалы болган сол ойынлар.

Балады тербиялав, онынъ савлыгын беркитуув эм ишки дуныясын байьтув кишкей заманнан алып басланатаганы белгили. Сога коьре ногай аьскерди кайтип бала заманнан алып тербиялаганы сол ойынлардан белгили болады. Бала ойынларда аьскерлик аьрекетликлер коьринедилер. Олардынъ ишинде айьрмага болады: ок атувды, тас атувды, ат шабысты, кунанлар шабысын, йигитлик ойынлар, авдартув. Бу туьрли ат пан байланыслы ярысларды эм ойынларды Сабантой байрамда, тойларда коьрмеге болган.

«Ат шабыс» дин байрамларында да болган. Онда уьйкен де, кишкей де катнаскан. Сосындай куьнлерде баска авыллардан да конаклар келип, оз атлыларын коьрсететаган болганлар. Ат шабыс басланганша кайдай савга болагын коьрсеткенлер. Савгага кой, буга, ат яде баска бир баалы зат бергенлер. «Хатынлар эм кызлар байрамга туьрли яктан келип катнасканлар. Оларга енъувшилерге озлери аьзирлеген савгаларды да бермеге ьхтыярлык берилетаган болган. Савгаларга олар даьрий эм кайыс белбавлар, явлык, боьрк, баслары ушлы болып келген табансыз шарыклар, сыйыр, аттынъ озин де савгаламага болганлар», – деп белгилейди Н.Дубровин. Ат шабыс авыл артында белгили бир ерде озган, онда атшылар ат шабыска аьзирлик

коьргенлер. Ат шабыс байрамында от якканлар, кой сойып, туьрли аслар аьзирлегенлер, ань заньыраган, йыр йырланган, ойын-куьлки болган. Сосы затлар шабысаяк йигитлердинь коьнъиллерин коьтерген. Ат шабыс болаяктан алдын атлылар тизилип оьзлерин коьрсетип шыкканлар. Ат шабыста неше туьрли атлар да катнасканлар, олар бириси бирисиннен ыспайы болганлар. Атты шабыска иеси оьзи аьзирлеген.

Атлылар октан, туьбектен атып та базласканлар. Ногайда ат шабыс пан кызыксынмаган аьдем болмаган. Ат уьстинде олтырып шелеклерди сувга толтырып, атларын шаптырган базласувлар да белгили болганлар. Ким аз сув тоьгип, биринши болып келген, сол енъуьвши деп саналган.

Байрамлар куьрессиз болмаганлар, аьр бир авыл оьзининь бир неше куьресуьвшилерин майданга шыгарган. Куьрес ярысы тогайлыкта, кийгиз тоьселген ерде озган. Куьресуьвшилер уьстилерине тизден озган шалбырлар эм беллерине кайыс белбав салганлар, неге десе куьрес белбавлар ман оьткен. Куьресеектен алдын ногай ань заньырап, сол ань ман йигитлер кишкей аьзирлик коьргенлер. Тоьреши куьресуьвшилерди ортага шақырган. «Ортага эки базласувшылар шыкканлар, уьстилериннен керек тувыл кийимлерди шешип, ерде каты турув уьшин баьпишлерин де шешип таслаганлар. Белбавларыннан ыслап, бир-бирисин йыкпага шалысканлар. Сол алысув коьпке дейим созылган. Каравшылардынь кышкырувлары ман аьр бир куьресуьвши даьвренип, боьген де шалыскан. Енъген сонь ол ортага олтырып баска йигитлерди куьреске шақырган. Сол куьресуьвши 2-3 йигитти йыкса, ол енъуьвши деп саналган эм савгады алган. Эгер енъуьвшиге шекленгенлер болса, эристи ямагат куьби шешкен. Аьр бир авыл оьзининь йигитин куьшли деп санаган, сонынь уьшин эрисуьвлер де узак болган»,—деп язады Н.Дубровин.

Йогарда айтылгандай, халк ойынлары балаларды куьшли этип оьстируьв уьшин кулланылганлар. Яслардынь куьшин, тирилигин, шыдамлыгын эм баска йигит сапатлыкларын тербиялаганлар. Сосы мырадларга етуьв уьшин «аркан тартув» ойынды кулланганлар. Арканды эки яктагы йигитлер бир тавыс пан, бирге тартув эткенлер. Аркан тартып ятканда аяк табанларды ян-якка козгап турмага ярамайды. Ортадагы сызыктан шыккан енъиледи.

«Табан тиресуьв» ойыны да сосы ойын куьпке киреди. Эки аьдем аяклары ман тиресип карсылас олтырадылар, бир-бирлерининь колларыннан ыслайдылар. Куьндесин оьз ягына тарткан аьдем енъуьвши деп саналады.

«Ятым-ашар» деген ойын балалардынь тезлигин, шыдамлыгын, тирилигин оьстиредеди. Сосы ойын ясларда уьйкен суьйим мен пайдаланады. Майданшыкта 3-4 метр кенълиги болган тоьгерек сызылады. Оннан бир алты-сегиз алыслыкта «уьй» ясалады. Ойнавшылар экиге боьлинедилер. Аьр бир куьпте 6-10 аьдем болады. Тоьгеректинь ортасында басында боьрки болган ойнавшыды олтыртадылар. Экинши куьптинь ойнавшылары тоьгерек сызыктынь кырында эркин турадылар. Ол куьптинь борышы: тоьгеректен боьркти алып, туьрли юрис амалларын кулланып, оны «уьйге» еткермеге. Боьркти алдырганлар олардынь артыннан кувадылар эм кашкыншылар «уьйге» киргенше оларга коллары ман тиймеге кереклер. Кол ман тийселер,

куьплер орынлары ман авысадылар. Бу ойыннынъ пайдасы балалаларда эм ясларда шыдамлык, шалтлык, тапкырлык тербиялайды.

Солай ок «ок атув» ойыны ногайларда эр кисидинъ ойыны деп саналады. Ол ойын аркадан аркага коьшип келеятыр. «Ок атув» авыл шетинде бир тегис ерде озгарылган. Бу ярыста аьдемнинъ ясы саналмайды, карт та, яс та ойнамага болады. Ойынга кийилеек кийимди, ок пан яйды ярык туьсли этип аьзирлейдилер. Ойнавшылар алыстагы затка тускап атувга эм аткан затка тийгистуьвге базласадылар. Бир 10-15 метр узаклыгы болган ерге бийиклиги 2 метр болган багана кадайдылар, онынъ да йогарына кийгизден этилген тоьгеректи аьзирлеп, онынъ уьстине айван суьвретлерин ясаганлар. Атувшы кайсы айван суьвретине суьйсе, сога тускап атып тийдирмеге болады. Ойынды кыйын этуьв уьшин тек бир ерде турып тувыл, ювыраятып та атып болмага керек болады. Бала заманнан алып ногай ясларды душпанга карсы турмага аьзир этип тербиялаганлар. «...ети ясыннан алып озлерининъ эки тегершикли уьйлериннен (арбаларыннан) шыккан сонъ, олар ашык коьк астында уйклайдылар эм оларга, озлери кусты атып оьлтирмей турып, ашамага да бермейдилер. Мине кайтип оз балаларын ок пан атып уьйреткенлер. Оларды 12 ясына еткенде согыска йибергенлер», – деп язган Гильом Левассер-де-Бопан.

Балалардынъ кевдесин куьшли этуьв мырат пан «какез ойынын» ойнаганлар. Оны агаш аякларында турып ойнаганлар (орысша–ходули). Бу ойында ойнавшылар бири-бирин агаш аяклардан туьсирмеге шалысадылар. «Агаш аякларды» каты куьп тереклерден ясайдылар эм аьдем онда турып болгандай аяктарткыш этедилер. Ойнавшыга мунда оз кевдесин ыслап билуьв, куьш эм тапкырлык керек. Ким биринши болып ерге туьскен, сол енъиледи.

Ногай балалар солай ок «коьз байлавыш», «тыгылмак», «ясырынмак» ойнаганлар. «Ак терек» ойыны балалар арасында суьйикли ойын болган. Ойнавшылар эки куьпке боьлинип, бир-бирисине карап бир сырага тизиледилер. Аьр куьптегилер бири-бирисининъ колларыннан кысып ыслайдылар эм ким биринши болып ойнаякка соьйлеседилер. Ойынды баслаяк куьпшилер кышкырадылар: «Ак терек, ак терек! Бизден сизге ким керек?» Алдыларында карсы турган куьпшилер кышкырып бир аьдемнинъ атын айтадылар. Аты айтылган бала ювырып барып, шынжыр болып ысланган коллар ортасына атылады. Эгер ол «кол шынжырларды» уьзсе, колыннан етип бир аьдемди оззи мен алып кетеди. Уьзе алмаса, сол куьпте оззи де калады. Кайсы куьпте коьп катнасуьвшы калган, сол енъуьвши болып шыгады.

Коьп ойынларда ногай аьдетлер коьрсетилгенлер, айтпага, «куьйме ойын»– келин болып ойнав. Бу ойында балалар уьйкенлерди эриклеп той этип ойнаганлар. Кызды киевге берип, куда-кудагай болып ойнаганлар. Эм сол той ойынларда биюв де, йыр да болган эм балаларды уьйкен яшавга аьзирлев деп саналган.

Ногайларда «наьндуьрик» ойыны белгили болган. Ойынга керекли зат шыбырткы (кыска таякка байланган йип) яде бир 60-70 сантиметр болган йип. Соны айландырып ойнаганлар.

Балалалардынъ коьз оьткирлигин кайраган ойындардынъ бирисине «асык ойын» кирген. Кой, эшки сойылганда асыклар йыйнаганлар. Сыйыр асыклары болса уратаган алатка кирген. Бу ойында асыкты алып йогарга таслаганлар. Эгер асык каркасы ман йогарга карап туьссе, ога «бук» деп айтканлар (ол биринши болып ойнамага ыхтыярлык берген), эгер де асык кабыргасы ман йогарга карап туьссе «шик» дегенлер. Эгер суьек аркасы ман тоьменге карап туьссе, а йогар бети кабыргасы ман туьссе «тав» дегенлер, эгер кенъ тегис бети мен йогарга карап, тоьгерек болып келген кабырга бети мен тоьменге карап туьссе «алар» дегенлер. Аьр бир куьптинъ ойнавшысы асыкларды узынлыгын 1 метр этип яде артык этип тизеди. Ойнавшылар сосы ерден заьлим ерге кетип тизилген асыкларга колындагы уьйкен сыйырдынъ асыгы ман атадылар. Ким уьш асыкты ызлы ызыннан йькса, енъуьвши деп саналады эм оьзи йьккан асыкларды алмага болады. Асыкларга ойнавшылар шерет пен атадылар.

«Тапай» деген ойын да сога усайды. «Тапай» деп эки ягыннан тегисленген эм шик бетине коргай куйылган кара тувардынъ асыгына айтылады. Тегис майданда тоьгерек сызылады, онынъ диаметрин ойнавшылар оьзлери белгилейдилер. Тоьгеректен, диаметри бир-эки уьш метрга тайып, сызык сызадылар. Ойында 2-10 аьдем катнаспага болады.

Аьр бир ойнавшы тоьгеректинъ ортасында сызылган сызыктынъ уьстине бирер асык салып шыгады. Олар оьзлери ойын баславшыды да белгилейдилер. Ойынды баславшы таяк пан согып, оны ман тоьгеректеги асыкларга тиймесе, яде олардан бирисин де сол тоьгеректинъ тысына шыгармаса, ойынды экинши ойнавшы баслайды. Соьйтип кезуьв кезуьв мен барады. Асык тоьгеректен шыгарып, «тапай» тоьгеректинъ ишинде калса, калган асыклар да согылып шыгарылмага боладылар. Эгер ойнавшы, «тапай» асыкты согып, тоьгеректинъ ишинде калдырса, а тоьгеректен шыгып кетсе, кезуьв баска ойнавшыга коьшеди. Тоьгеректинъ ишинде бир асык та калмага керек тувыл. Асыклар шыгарылсалар, ойын янъыдан басланады.

Кешеде ай ярыгындаойналынганлардынъ санына«вайхара ойыны»яде ясырынмавык киреди. Бу ойын ярык айлы кешелерде ойналады. Ойында катнасувшылардынъ биревин ойынды юргистуьвши этип сайлайдырлар, онынъ коьзин байлайдылар. Калганлар туьрли ерлерге ясырынадылар. Онга дейим санап, юргистуьвши коьз байлавын шешеди эм ясырынганларды излеп баслайды. Эгер ол биринши ойнавшыды тапса, ога янасып, «Вайхара!» деп айтады эм ойнавшы болады, а табылган ойнавшы ойынды юргистуьвшиге айланады. Ойынды юргистуьвши баьри ойнавшыларды тапканша, ойын бардырылады.

«Ак шоьп» деген ойын кешки ойындардынъ бирисине кирген. Онда 2 куьп катнасканлар. «Ак шоьп» уьшин таласув ойыннынъ мырады болган. Калынлыгы 2-3 см, узынлыгы 50-60 см болган «ак шоьп» деп аталган таякты эки куьп бири-бирисиннен тартып алып белгиленген бир ерге салмага керек болган. Бу ойынды куьпшилер тамам арыганша ойнаганлар.

«Оьлен уьстиндеги» хоккей ойынды болса уьйкен де, кишкей де суьйип ойнаган. Ол бурынгы ногай ойыны. Ойын туьз ерде озган. Ойнавшылардынъ

бириси капы саклавышы болады. Капы деп кишкой шукырлар саналадылар. Олардын диаметри эм теренлиги кийиз топтын ылышине коьре белгилендилер. Шукырлардын саны ойнавышылардын санына коьре болады. Эки команда да кезуьвлесип ойнайдылар. Колындагы ушлары тайыскак таяклары ман ойнавышылар майданда турадылар. Тоьрешидинь билдируьви мен ойнавышылар ак теректинь бутакларыннан этилген майыскак таяклар аркалы топты бир-бирисине берип, оны капыларга киргистпеге каьрлейдилер. Капы саклавышы топты киргистпеске шалысады. Капыларга коьп топты киргисттирген команда енълген деп саналады. Ол оьз орнын баска командага береди. Ойыннын ьосыклары: уьймелеспеске, капы саклавышыды ийтемеге, таякты куьшли коьтерип силкишлемеге ярамайды.

Бу айтылган ойындардан баска ногай халкымызда коьп туьрли ойындар болганлар: шатраш, кашар топ, юзик ойын, кадамыш ойын, кампай, коьз байлавыш ойын, пышак пан ойын, балапан, багана ойын, элек ойын, орташек, бака шорша, ети тас эм с.б.

Оькинишке, олардын коьбиси мутылганлар яде туьрленгенлер. Аьлиги бизим замандаслардын борышы бурынгыдан калган ата-бабаларымыздын ойындарын саклап, неге десе халк аьдетлеримиз, айтпага, ат пан байланыслы спорт тармагы мутылып барадылар, ясларды тербиялавда олар бек керекли зат.

Кулланылган адабият

1. Гильом Левассер-де-Боплан. «Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России». – Киев. 1901. – С. 221.
2. Дубровин Н. История и владычества русских на Кавказе. – Т.1. – СПб., 1871. – С. 273; 274.
3. Калмыков Б.Х. Традиционные виды игр у ногайцев // Проблемы этнической истории народов Карачаево-Черкесии. – Черкесск. 1980. – С. 149;
4. Калмыков Б.Х. Традиционные состязания и народные игры ногайцев // Тезисы докладов и сообщений. – М.–Терекли-Мектеб, 1991. – С. 51.
5. Мусакаев И.Б. Газета «Ногай давысы». № 61 - 62. 1992.

Информаторлар:

- Дойнаева Канбике, 1916 г.р., с. Сангиши, Кизлярский р-н, Дагестан.
Идрисова Мукминат, 1939 г.р., с. Сангиши, Кизлярский р-н, Дагестан.
Мусалова Майманат, 1935 г.р., с. Сангиши, Кизлярский р-н, Дагестан.
Мусалова Дайганат, 1939 г.р., с. Сангиши, Кизлярский р-н, Дагестан.
Мусакаева Назбике, 1936 г.р., с. Сангиши, Кизлярский р-н, Дагестан.
Мусакаев Батыр, 1935 г.р., с. Сангиши, Кизлярский р-н, Дагестан.
Янбулатов Рамазан, 1911 г.р., с. Сангиши, Кизлярский р-н, Дагестан.
Янбулатов Байрамажи, 1953 г.р., с. Сангиши, Кизлярский р-н, Дагестан.
Сангишиев Курманбай, 1939 г.р., а. Мангул, Кизлярский р-н, Дагестан.
Нукова Айпара, 1914 г.р., а. Карагас, Ногайский р-н, Дагестан.
Шаршева Насипхан, 1937 г.р., а. Каршыга, Шелковской р-н, Чеченская Республика.

Халк авызлама байлыгы

МАМАЙ

(эпос)

Эдилде яшаган Муса-бий деп болган. Муса-бийдинъ Асан-абыз деген бир досы да болган. Асан-абыз баска авылда яшаган болган. Муса-бийден он эки увыл бар эди дейди. Он эки увылдынъ етеви бир анадан, бесеви бир анадан. Сонъ, бир айдынъ бир куьнлеринде, Муса-бий кейфсиз болганда, ойлайды: «Булай болмас. Меннеи он эки увыл бар. Мен Асан-абызды аькелип, увылларымды сынатайым. Кайдай болып шыгаяк экен булардынъ акылы-кылыгы».

Бир куьн абызды шакыртты дейди Муса-бий.

Асан-абыз конакка келгенде, Муса досына бир койды сояды. Ашадылар, иштилер, балаларды баска термеге яткардылар. Балалар яткан сонъ, Муса-бий Асан-абызга айтады: «Дос, мен сени шакырувымнынъ себеби, мен кейфсизбен. Балаларды сага сынатаяк боламан. Олар оьссе кайдай болып шыгаяк экенлер. Булар меннен сонъ он экиси де бирге яшамааяк. Аьр кими кылыгына коьре, хасиетине коьре, яшаяк. Шулардынъ эншилесуьви минен васиетимди этип кетсем экен».

— Болар, — дейди Асан-абыз, — аьли хабарлайык. Балалар уйкласын. Кеше саьат он экиде балалардынъ уьстине кирермиз, сонъ кайсы увылынъ кайдай болаягын мен сага айтарман.

Саьат он эки де болды. Булар шыракты алдылар. Ол заман шырак пан юргенлер. Термединъ ишине кирдилер. Балалар шырактан-мырактан бир хабарсыз, уйклап ятырлар.

Асан-абыз шыракты колына алып балаларды айланып шыкты. Муса-бийге айтты: «Сен кайсы увылынъ калай ятканын кагытка язып ал». Муса--бий де колына кагыт пан каьлем алып, басыннан аягына язып шыкты, ятувына коьре. Сонда Асан-абыз айтты:

-- Эй дос! Сенинъ увылларынынъ ишинде Мамайдан акыллысы йок. Бек акыллы. Коьп аьдем онынъ акылына еталмас. Сенинъ увылларынынъ ишинде Орактан баьтири де, тентеги де йок. Агысынъа да соьз йок, Сыйдагынъа да соьз йок дейди. Тек Сымайыл деген увылынъ питнеши болаяк, халктынъ арасында сондай питне юритеек, сенинъ увылларынды бузаяк.

-- Асан- дос, — дейди Муса-бий, — мен сага буларды сынатувымнынъ себеби, васиетти аьзирлемеге керек боламан. Мен оьлген сонъ калай эншилесеклерин, сага оьсиет этип коярман. Орак тентек болаяк,

баьтир болаяк, деп айтасынъ. Олай болганда, муны Мамай ман бирше шыгарсам калай болыр экен?

-- Олла, аьруьв болыр? — деди Асан-абыз.

-- Каьлуьв увьлым бир аз мазмун, сай акыллы, оьпкелевши болар дединъ.— деди Муса, — бу пакыр янъгыз яшап та болмаяк. Муны да Мамайга берейик. Мамай сакласын бир тентекти де, бир ойсыз языкты да.

- Ярар! — деди Асан.

Агысты, Сыйдакты экевин бир этеек болдылар. Уьшевин бир этеек болдылар. Соьйтип Муса баьри балаларын да аманатлады. Бир эки-уьш куьн кеткен сонъ, балаларын касына йьйып, Муса-бий васиетин айтты.

-- Мен, яшлар, — деди, — заьлим авырыйман. Бу авырувдан ийги болсам да ярай, болмасам да ярай. Васиетимди айтып койгым келеди.

-- Айт, атай, айт!

-- Айтсам мине шулай: Меним Муса-бий деген атым бар. Мен оьлген куьн халкка хабар йиберерсиз. Мага тийисли кепте садакады эттирерсиз. Бир йылга дейим бир-биринъизге хатеринъиз калса да, ашшы соьйлемей, даянарсыз. Бир атадынъ увьлы да калмаган эншин алмай, айырылмай. Сиз де калмассыз. Бир йылга даянарсыз, бир йылдан сонъ мине булай эншилесерсиз. Баланъкаш, шуланъкаш бир болыр, — деп Муса-бий артлы артыннан балаларына васиетин айтты. Увьллары да: «Сен парахат бол», — дедилер.

Соны ман бир ети-сегиз ай ятып, Муса-бий оьлди дейди. Сонъ булар энши алып биттилер. Муса-бий сав заманында, баьри де дослар, кардашлар, ювыклар Муса-бий уьшин келгенлер, аьли ясуьйкен деп олар Мамайга келген болдылар. Баягы Каьлуьви уьйге келген мисапирдинъ атына-затына карайды, байлайды, ем береди. Орак яс, колда-аякта токтамайтаган. Оны тербияламага Мамайдынъ колы тиймейди.

Арада бир йылма, эки йылма кетти. Асан-абызга барды Мамай.

-- Аталыгым, Асан-абыз! -- деди, -- атай оьлген сонъ ясуьйкен болып мен калдым. Юрисим, турысым да коьп болды. Келди-кетти де коьп.

Дуныяда Оракты бавлялмайман мен, сога маслагатласаяк болып келгенмен.

-- Олла, Оракты бавлымага керек! — дейди Асан.

-- Аьше, бизим мажада бир бай бар. Онынъ йылкысы да коьп. Оракты аькетип сол байга йылкы бактырмага берсем, калай коьресиз, аталыгым! — дейди Мамай, — сонда Орак атка-затка да уьйренер эди. Сога мен ак та тилемес эдим. Оракка бир яхшы тербия берсе, ашатса, кийиндирсе сол бола эди.

- Аьше! — деди Асан-абыз, — экевимиз аьли атка иер салып, сол байга барып келейик.

Йолда бараганда, булар маслагат эттилер. Бай мынан соьйлемеге бир себеп керек.

- Себеби сол, — деди Мамай, — онынъ йылкысы бизим ерге туьседи.
Барган сонъ, шайын да ишип, баягы байга Мамай айтты:
-- Агай, — деди, — коьресинъ, бир-эки йыллар болды атам оьлгенли.
Мен малга-кырга да шыгалмайман, аьли буьгуьн келдик сага.
-- Эй, айт балам, яхшылык болсын!
-- Болса булай агай. Сизинъ авлактан бизим ерге йылкы келеди деп айтадылар. Буьгуьннен сонъ, агай, бизим ерге йылкынъды йиберме.
-- Эй, йылкыды ша туьсирмеек эдим, балам! — деди карт, — йылкышым бирев, кеше куьзетши карайды. Куьндиз карамага аьдем табылмайды. Сонынъ уьшин куьндиз кетип калатаган болар йылкы.
-- Сага мен инилеримнинъ бирисин берер эдим, — деп Мамай айтты,
-- сенинъ акынъ да, малынъ да керек тувыл эди. Бир аьруьв этип сакляяк болсанъ. Аьруьв ашатып, суьйген атына миндирип, увак соьзлер мен шукуп турмасанъ, меним иним сенде ислер.
Байдынъ юрегине Мамайдынъ соьзлери бек якын. Иниси йылкыды туьсирсе де, инисине бир зат та айтпас эди, деп ойлады бай.
-- Эй сакламайтаганма, балам, бертагы оны мага! Сол заманда Орак сегиз ясына келип туры эди.
Мамай баягы байга Оракты элтеп берди, тагы да аманатлады.
Орак атка минмеге бек суьеди, йылкыды сонынъ уьшин багады. Бир кесек заман кеткен сонъ, Орак йылкыды багып юргенде, кырдан Мамай келди. Орактынъ аты, иер-турманы, уьсти-басы, шырайы осал коьринеди. Сонда Мамай байдынъ азбарына барып, толгайды.

М а м а й:

**Тамыры тавга тараган,
Бутагы айбар караган,
Яранган делим япанда
Ялгыз биткен теректей.
Аталыклар, делимди
Асырав, саклав коьринъиз,
Тилегенин беринъиз.
Ахырында бу делим
Яв кувмага керекти.
Толы ханнынъ улыннан
Тувган барма делидей?
Тувраласкан куьнлерде
Душпан басын кесер ол.
Карсыласкан душпанга
Давыл болып эсер ол.**

Сонъ, атын оргытып, Мамай баягы Оракка кайтып келеди:
-- Делим, йылкыды бизим ерге саласынъма?

-- Саламан, -- деди Орак, — ол карт та суьйинеди. Сен бакканлы бери йылкыды аькетпейди Мамай. Сен ше йылкыды уьйреттинь, деп айтады.

-- Аьруьв, салсань-сал! -- деди Мамай, — мен келип, йылкыды аькетермен. Уьйренген йылкы токтамас. Мен куьзетшиден йылкыды аькеттирип капайым. Эрген куьзетши йылкыдан кайтып келер де айтар:

-- Орак, йылкыды сен яманлыкка уьйреттинь. Бу кеше Мамай келип, йылкыды алып кетти.

-- Неге аькетеди, бизим йылкыда не иши бар Мамайдынъ? — деп акыарсынъ-бакыарсынъ. -- Бер атты, бу сабат аькелермен мен, -- деп айтарсынъ байга. Ол заманда ол айтар: «Токта балам, токта. Олай аькелуьв болмас. Янынъа бир картлар салайым. Тилек салайык, деп айтар. Янынъа бир бес-алты карт косып йиберер ол сенинъ, деди Мамай. Якынлап авылга келерсинъ, йылкы кашан да бурувда болыр. Етпеге турган заманда, сен акыарсынъ, бакыарсынъ. Айтарсынъ: «Юринъиз, агайлар, йылкы аштан оьлмеге туры, капап койган йылкыды».

-- Ий, алгаспа, балам, алгаспа! — деп айтарлар.

-- Ий, алгаспаганда не болаяк? — деп келерсинъ де бизим уьйдинъ алдына, акыарсынъ-бакыарсынъ, соьгинерсинъ. Биз биримиз де шыкпасыз. Келип баздан йылкыдынъ авызын ашып, ал да кет.

-- Аьруьв! — деди Орак.

Бир кеше Мамай йылкыды аькетип капайды. Эрген келип куьзетши айтты байга.

-- Неге берип йибересипъ? -- деп Орак акырды, — бер атты, мен барып алып келейим.

Баягы айтаган кепте, Оракка бир бес-алты карт косады. Якынлаганда, Орак шавып барып Мамай алардынъ азбарына кирип, бакырды-соьгинди, йылкыдынъ авызын ашып, айдап алып кетти.

Картлар да кайтып, баягы байга айттылар:

-- Олла, яс болса да бу онъган зат тувыл. Баьри де коркады усайды муннан. Биреви де шыкпады кырга. Бизге де карамады, йылкыды коьргенде, кувып алып келди. Биз де кайтып келдик.

Бай Оракты шақырып алды:

-- Ий, неттинъ, балам?

-- Эй, аш болган йылкыды коьргенде, ашувым шыгып кетти.

-- Эй, аьбес эткенсинъ, балам, аьбес эткенсинъ. Терис эткенсинъ — деди.

Ал энди бай Оракка не береегин билмейди.

Базар куьн бай калага барып, Оракка бир куьмисли иер де, куьмисли ялав да, ямышы да алды. Баслык та алды. Аьзирли шекпен де алды. Этик те алды. Келтирип, баьрин де Оракка берди: «Маь, кий, балам. Аттынъ яхшы-сын мин. Эт керек болса, балам, бизден сорап турма, сой, аша».

Ал, солай этип, Орактынъ яшавы яхшы болып баслады. Эт керексе, кой сояды. Аргымак минеди. Суьйте, суьйте яшайды.

Экинши бир кере Мамай келип карады, баягы Асан-абыз аталык та келди. Орактынъ астында йорга ат, куъмисли иер, колында куъмисли камышы, шекпен, баслык, куъмисли белбав, шырайы ток.

-- Агли ярай! — деди Мамай.

Суьйтип Орак яшай береди. Он ясын битирип, он бирге шыгып бараятыр. Карттынъ колында эки йыллар турады.

Бир куьн Мамай тагы аталыгы Асан-абызга барады. Ал эндиги! — деди Мамай, — Оракка бир ат карав керек эди.

-- Эй, сол байдынъ йылкысынынъ ишинде йокпа экен? — деди Асан, — юр бир карап шыгайык.

Асандай терен акыллы, ойлы, соьзге уста ол заманда болмаган ногай арасында.

Кеттилер. Апрель айдынъ бас куьнлери эди дейди. Бир аьруьв коьк от та шыгып, йылкы да отлап туры. Мамай аттан туьсип, Орактынъ янына барып хабарлап олтырды, аталыгы Асан-абыз йылкыдынъ ишинде кыдырды. Бир де айланды йылкыды, эки де айланды. Бир шал биединъ касына барып токтайды аталыгы, сонъ айдап кетеди. Уьш, доьрт кере де айланады. Айланган сайын шал биединъ касына келгенде, токтап карайды. Кайтып барып, Мамай май Орактынъ янына аталык та туьсти.

-- Олла, мунда Оракка ярагандай айван йок,-- деди Асан-абыз, тек мунда бир шал бие бар. Сол бир яхшы тукумнан. Бурынгы тулпар тукумнан болган бие. Карт бие. Баланъкаш колтыкта, тенъиздинъ ягасында кырк йылкы бар. Сол кырк йылкыда бир сары айгыр бар деди. Бу бие кашаган куьнде сол сары айгырга аькетип торыктырса, соннан тувган кулын Оракка бир зат болар. Йылкыды тасла да, шал биеди ыслап етекке сал! Коьрсе, кашып кетер ол. Сен сол ерге элтеп арканла. Сонынъ куьнтувар бетинде бир уйкеп тоьбе бар. Тоьбединъ туьбинде шукур бар. Сол ерде атынъды йиберип, тоьбединъ басында ят та тур. Йылкы сувдан шыгар. Сары айгыр шабар шал биеге. Торыкканнан сонъ биеди элтеп, йылкыга косарсынъ. Тагы кашса, тагы да элтерсинъ.

-- Аьруьв! — деди Орак.

Апрель айынынъ он етиси деген куьн бие кашты.

Орак биеди алып кетип, баягы айгырга торыктырып, аькелип йылкыга йиберип койды.

Булар май айынынъ ызында, арт куьнлеринде келдилер.

Келип сорадылар:

-- Неттинъ. Бие каштыма?

-- Кашты.

-- Олай болса яхшы! — деди аталыгы Асан-абыз, — соннан тувган кулын сага минмеге ат болар.

Соны ман калдылар.

Мамай ман Асан-абыз арада бир келип, Орактынъ амашлыгын билип юредилер. Орактынъ он бир ясы да битти. Биединъ кулынламага заманы

да келди. Келди Асан-абыз йылкыга. Биледи ше аталыгы биединъ не куынде кашканын. Оракка келип айтты:

- Танъла, бирсуьгуьн бие кулынлар. Сак бол. Ол бие ятып кулынла-мас. Турагалган еринде кулынын таслар. Таслаган заманда сен нешик те кулынды ерде яткармасынъ. Коьтерип алып, ерге тийгистпей, аяк-ландырарсынъ. Кулын ерде ятпасын, сувук кирер.

Соны мынан, бир куьн бие кулынлады. Орак кулынды колына ыслап аяк-ландырды. Йылкы айваннынъ баласына не, бес-он такыйкадан аяк-кланып калады. Эмди анасын.

Мамай ман Асан-абыз бие кулынлаган болар, деп келедилер. Он бес куыннен сонъ карасалар, бир сары эркек кулын тавыпты.

-- Мине муннан Оракка аргымак болар! --деди Асан.

-- Буга ат тагайым! — деп Асан-абыз сол ерде «Саразбан» деп ат такты. Кайтып кеттилер.

Орак он экиди битирип, он уышке шыкты. Тай ат та бирди кутарып, экиге шыкты.

Бир куьн Мамай айтты аталыгы Асан-абызга:

-- Ал энди Оракты озимизге кайтарайык.

Кетти булар. Айдап бардылар байга.

-- Ай атай! — деди Мамай,— доьрт йыл Орак сенинъ колынъда юрди, энди мага да керегеди бу. Айып этпе. Не заманда да сен Орактынъ аталыгысынъ. Орак келип-кетип юрер. Оракты аьли озиме йыймасам болмайды.

Ол карт бир йылады, бир уванды. Амалы йок энди.

-- Аькетсень-аькет, — деди. Оракка айтты: «Йылкыды аькел. Оьзинъ суьйген айванынънан минип кет. Иеринъди, ювенинъди -- баьрин де аькетерсинъ.

Йылкыды аькелдирип, базга салдылар. «Суьйген айванынъды» деген заманда, Орак барып баягы тайга аркан таслап, ыслады. Келип карт айтты: «Ай балам! Бу тайдан не шыгаяк сага? Бирден экиге бараяткан зат. Яхшы атлар бар, йорга атлар. Бирисин минсень!»

Мамай айтты: «Орак та бала, тай да бала. Коьзи кызатаган болса ярайды».

-- Коьзи кызатаган болса аькетсин. Оннан яхшы ат та минсин.

Йорга атты минди Орак. Баягы тайды етекке салды. Сол ерде карт Оракка, разы бол деп, хатынына акша аькелдирип, береек болды.

Мамай айтты:

-- Мен сеннен ак алмага деп бермегенмен. Саклаганынъа сав бол. Бергенлеринъ тамам.

Мамай Оракты йорыкка уьйине элтемеди, аталыгы Асан-абызга элтеди. Асан уьйинде кондылар. Мамай айтты Оракка: «Иним, атамиз оьлген. Атамиздынъ досы Асан-абыз бизим аталыгымыз. Буьгуьннен баслап биз айтамыз Асанга «Аталык Асан-абыз» деп.

-- Аьруьв, болар! — деди Орак.

-- Аьруьв болса,— деди Мамай, — тайды атайда калдырармыз. Атай асырасын, сени уйге аькетемен, иним. Сени уйге аькетип, бес алты куьн енъгелеринъ минен таныстырып, саклап, сонъ сени де кайтарып, аталык Асан-абызга беремен. Сени де, тайды да аталыгымыз Асан-абыз карар, бавлар. Аталыктынъ айтканын сен де, мен де тутпага борышлымыз. Атамыз оьлип, бу атамыздынъ орнына калган. Буга тынъламага керекпиз.

Тайды атайда койып, Мамай Оракты алып, уйине кетти. Орак Мамайда бир юма турды, юбанды, ойнады, куьлди. Сонъ Мамай оны атына мингизип, атылыгы Асан-абызга аькелип, калдырды.

- Атанъ айткан затты этерсинъ. Бир якка шыгып, кыдырып кетпесинъ! — деди Мамай.

-- Атайдан ызынсыз бир якка шыкпан! — деди Орак.

Атты ашатадылар. Етип ювыртып, айландырадылар. Куьнде бир-эки кере атка минип кетеди. Кишкей-кишкей татавыллар казып койыпты. Соннан ыргытып - кыргытып, уйрете бердилер.

Оракты да шоршытып, каргытып, атка кыргып миндирип, кыргып туьсиртип, ат пан шавып бараятканда ерден сермеп акша алдырып уйретеди.

Орактынъ куьни кетеди. Узун соьздинъ кыскасы, Оракка он уьш яс битип, он доьртке шыкты дейди. Атка да уьш битип, доьртке шыгып бараятыр. Оьзи де ювас болган. Доьртке шыкканда бу эки кулаш бийик ерден юкпай кетеди. Куьннен куьнге татавылды кеньлестире бердилер.

Оракка он доьрт яс биткен заманда, Мамай айтты аталыгына:

-- Шуларды алып, мен бир анъшылап келейим.

-- Бар, балам, бар! — деди Асан да.

Сыйдак деп Мамайдынъ бир иниси бар. Сыйдак Эдилдинъ аргы куьнтуварына шыгып, сонда бир халктан алымга акша йыятаган болыпты.

Мамай инилерин карап-карап, акылбалык дегенлерин аьр бир ерге ислетип туры. Орак та анъ урмага, анъшыламага суьеди. Мамайдынъ анъшылайык дегени буга макул болды. Кеттилер. Анъшыламага барган заманда, Орактынъ анъшылавы Мамайга бир аз ушамайды. Сонда Мамай айтады:

-- Эй, иним, сенинъ анъшылавынъ мага бир аз ушамайды.

-- Я неге ушамайды сага? Кашкан зат меннен кутылама? Куваман, етемен, ураман. Урмай йибеременме? Йибермеймен.

-- Йок, — деди Мамай, — аьр заттынъ да оьзининъ бир оьнери болмага керек. Сен бир затты да йибермейсинъ, тек кыйнайсынъ. Атты да кыйнайсынъ, оьзинъ де кыйналасынъ. Усталык болмага керек.

-- Йок, -- дейди Орак, — йибермесем болады тувылма мага? — деп Орак Мамайга карсы соьйледи.

-- Сен мага тил кайтарып неге калгансынъ? — дейди Мамай, — мен

сени асырап аьдем эттим. Энди сен меннен уста болаяк боласынъма?

-- Мен озим болгаман аьдем! — дейди Орак.

-- Аьруьв аьше, — дейди Мамай, — аьли кайтайык, авылга барып, карсы болган аьдемди соьйлеттирермиз. Тоьре этсин. Сен туьз болсанъ, мен сен айтканман юрермен, иним. Меники туьз болса, сен мен айтканман юрерсинъ.

-- Болсын! — деди Орак.

Юрди булар. Бир авылдынъ яныннан кетятыр эдилер. Караса, бир кыскаяклы эки шелегин алып, сувга келеятыр.

-- Ай карындас, токта! -- деди Мамай. Мамай кыскаяклыларга айлак бир амалсыз аьдем болыпты. Бек тынълаган болыпты кыскаяклыга. «Кыз хаьтери— ак хаьтер» деп, кыскаяклы айтса — амалы болмапты.

-- Бизим бир тоьремиз бар, — деди Мамай кыскаяклыга — бизге бир тоьре этпесенъ болмайды. Биз анъга барып, Орак пынан бир аз ашувланып, бузылып келеятырмыз.

-- Этейим тоьре, — деди кыскаяклы.

Туьсти аттан булар. Шелегин ерге салды баягы хатын да, истинъ маьнесин анълап, йырлап баслады буларга:

**Орактынъ Орак болмагы,
Оралып уьйкен тавга минмеги,
Ортадан орын алмагы,
Ол да Мамай аркасы.
Сыйдактынъ Сыйдак болмагы
Сырдан алым алмагы,
Сыйланып эл ишинде юрмеги,
Ол да Мамай аркасы.
Агыстынъ Агыс болмагы,
Аскар тавга минмеги,
Ол да Мамай аркасы.
Мамайдан сонъ коьрермиз
Бу Эдилдинъ бойыннан
Тиер мекен сизлерге
Бир агаштынъ яркашы.**

Сонда Орак басыннан боьркин де алып, уьш керен басын ийди дейди Мамайга: «Бу куьннен сонъ мен сеники. Сен айтканнан мен шыкпан».

Соннан сонъ Мамай, инилерим асыл болды деп, былай бир шатлыкка киреди. Дав болса да, кавга болса да оззининъ куьшин де билип, каьдирин де анълап, Мамайдынъ халк арасында абырайы озседи. Тоьре болсын, зат болсын, ол затларга да басшылык этпеге амалы болады.

Мамайдынъ «Мамай тоьбе» деп Эдилдинъ Каспий тенъызге ювыклаган еринде тоьбе болыпты. Бир хабар эситилсе, бир маслагат этилеек

болса, Мамай сол тоьбединъ басына минетаган эди дейди. Мамай тоьбединъ басына мингенлей, Асан-абызлар, Таргыллар, халк баъри йыйылып, «Мамай бир маслагат этеек болады», деп тоьбединъ тоьгерегине олтыратаган эди дейди.

Тоьбеге келип, Асан-абыз бан, кардашлары ман халктынъ алдында маслагатласпай, Мамай бир исти де эткени йок.

Мамай мынан баска ногай мырзаларынынъ арасындагы кардашлыгы мынавай. Ногай ордасында ханлык суьрген Окастан уьш увыл калган: Муса-бий, Ямгуршы-бий, Мансур-бий. Окастан сонъ Ногай ордасында Муса ханлык суьрген, Мансур Крымга окумага кетип, сонда уьйленип калган. Ямгуршы оьлгеннен сонъ оннан Агыс деген увыл калган. Багана айтып оздым, Муса-бийдинъ эки хатыныннан он эки увыл болган. Бир хатыныннан ети увыл, экинчисиннен бес увыл. Юсуп, Али, Косым, Сыгым, Досым, Сымайыл эм тагы да бирев -- олар бир анадан тувган ети кардаш. Мусадынъ экинши хатыныннан тувган бес увыллары: Алшагыр, Мамай, Сыйдак, Янмухамбет, Явкашты. Алшагыр мырза оьлгенде, Орак деген ялгыз баласы калган. Ямгуршыдан калган Агыс та, Алшагырдан калган Орак та Муса-бийдинъ экинши хатыныннан тувган бес увыл ман бирге оьскенлер.

Муса оьлеятканда увылларына не каьдер татым болынъыз деп васиет эткен болса да, аталары оьлип, яслар оьсип еткенде, эки хатыннынъ балалары бири бириси мен отка да, сувга да, ерге де, ханлыкка да таласып, оьзлери ара явласып баслайдылар.

Сымайыл дегени, кардашларынынъ ишинде оьзи энъ кишкейи болган уьшин, энъ аьлшиси, питнеши, намарт болып шыккан. Ол аьр дайым кардашлары арасында соьз кувып, ялган соьз шыгарып, бузгыншылык салып турган. Мырады — кардашлары бирин бири оьлтirse — баъри байлык та, Орда да оьзине калаяк. Сымайылдынъ заьариннен, огырсызлыгыннан тамам безген кардашлары да, халкы да ога «аьлши», «аьйлеши», питнеши деген ат койганлар. Ямгуршы ман Алшагыр оьлгеннен сонъ Мусадынъ увылларынынъ ишинде ясы уьйкен болып Мамай калады. Баьрисине де бас-коьз болып юретаган сол.

Кишкейинде Мамайды Асан-абыз деген бек акыллы, уьйкен окувы болган киси асыраган. Ол Мамайдынъ аталыгы. Сонынъ уьшин Мамай Асан-абызды атасынынъ коьзиннен коьрип, аьр заты оны ман кенъескен. Бир кере Мусадынъ ети увылы Ямгуршыдышъ увылы Агысты оьлтиреек боладылар. Сол мырат пан, Агысты эсиртеек болып, буга бал аяк бередиленер. Агыс та бал аякты алып, ишейим деп туры. Агыстынъ Куьлше деп йылкышысы бар эди. Ога хатыны айтады: «Агысты Муса-бийдинъ увыллары бал аякка алып кеттилер» деп.

-- Ий, аькетсе аькетсин!

Эй, барсанъ!

Бал аякты алып, Мамай Агыска толгап туры дейди.

М а м а й:
Арайна мырза Мамай оьзи айтар:
Шокша бузга йол салып,
Шоклы кылыш байланып,
Шок ялгызым,
Сен ше яман турысынъ.
Сен ше туьсер усайсынъ
Ети увылдынъ аьйлесине, зорына.
Ишиндеги аьлши явыр сарыдынъ
Узын авлан,
Кенъ торлаган торына.
Садагын салпы байлаган,
Казак улан мал табар,
Ал -- кара кис тон кийип,
Айланасын айланып,
Оьзин оьзи казган не табар?

Баягы бал аякты Аьлши Сымайыл алды дейди:

С ы м а й ы л:
Шагырдан кашкан коян
Шанъ болар,
Шагына ала куьмис ер болар,
Шагында шанъ шыгарган эр болар,
Шагында шанъ шыгармас яманлар
Арка авылдынъ басында
Кокькиреги ер болып ай,
Кокьньили кара ер болар!

Аякты тагы да Мамай алды дейди.

М а м а й:
Тоьреди йыккан агалар
Оьзиннен зорга йолыгар,
Ал -- кара кис тон кийип,
Айланасын казганлар,
Бир яманга йолыгар!

Сол ерде Асан-абыздынъ кызы Аьруьв-Апай толгайды.

**Айтувлы Аьруьв-Апай
Оьзи айтар:
Орагы мынан Мамайынь,**

**Ормахамбети минен Сыйдагынь,
Оралып кенъес этеди.
Оравына келмейди,
Агашам меним анавда,
Асыл тувган бий Мамай,
Орагына оралып,
Оьзинъди ала тавдан кулатар.
Калганыньды сенинь
Мырза акам,
Кара да каздай шувлатар.
Бозактынь алды боз камыс,
Ямгуршы улы Дели Агыс,
Шам-шам бассанъ сен оьзинъ,
Торы атынъды
Кайда туьсип байларсынъ?
Ахырынъда, Дели Агыс,
Бир яманнан оьлерсинъ.
Кулак салмасанъ, Дели Агыс,
Орак мынан Сыйдактынъ
Кенъес кылган соьзине,
Калдынъ бугай Дели Агыс,
Коп яманнынь колына!**

Дели Агыс ушып турып, бал аякты алып, оьзи толгады дейди.

**А гы с:
Бозактынъ алды боз камыс,
Ямгуршыдынъ улы Дели Агыс,
Анда былай айтып толгайды:
Куьнде минген атымды
Куьнде арканлап тоьгермен.
Муса-бийден калган коьп яман,
Кувып йолга айдарман.
Кара-торым савында,
Биревдинъ коьплигине ялынман.
Канъкадай кара басым савында,
Муьшем савда, мен савда,
Мен биревдинъ анавда
Коплигине ялынман!**

Сол заманда, «Сага не болды», деп Куьлше кирип, Агысты алып, шыкты дейди.

Аьлши Сымайыл артыннан толгап калды.

С ы м а й ы л:

**Бозактынъ алды боз камыс,
Ямгуршы улы Дели Агыс,
Кысыр эдинъ быйыл кыс,
Быйылдан сонъ, Дели Агыс,
Оьлсень болар кыйын ис!**

Аьлши Сымайыл Агысты оьлтиреек эди, эл билеек деп коркады. Сыйдакты оьлтиреек эди — Мамайдан коркады.

Энди Мамай алар аьли буйтип яшап турсын, аьли биз кетемиз Кырымга.

Кырымда Маньсыр деп бир ногай мырза болыпты. Маньсыр-бий Мамай алардынъ атасы Мусадыпъ аданасы. Ол Кырым ханнынъ кызын оьзине хатын этип алыпты. Олардан бир улан тувыпты. Ол уланга да ат койыпты Акмырза деп.

Акмырза эки ясына келген заманда, ол Кырым ханнынъ кызы да оьлип, Маньсыр да оьлип, баягы Акмырза етим калады. Етим калган сонъ, бу Акмырзады Кырымнынъ ханы йыйып, оьз колында саклайды. Бир куьн хан балады алдына алып, ойнатыш туры. Ногай мырзаларды Кырым ханы суьймеген болады. «Ой, йиеним, опым-сопым, -- деп ушырып суьеди,-- баламнынъ баласы болсанъ да, ата тукумынъ ша сенинъ тукум тувыл ав!» Ушырганда, бала коркып ханнынъ сакалыннан ыслайды. Ога ашувланып, хан баладынъ басын кысады: «Уьйкен болсанъ сизинъ кавым меним сакалымнан тутаяк» деп.

Бек кыскан болар эди, баладыкы не, баладынъ эки коьзи сокыр болады.

Соны ман Акмырза сокыр болып оьседди. Акмырза уьйкен болып, Кырым ханнан тайып, оьз алдына яшайды, сокыр аьмели минен. Соьйтип турган заманда, Мамайдынъ бир карындасы болады Куьсебийке деп. Сокыр болса да Акмырза баягы Куьсебийкеди алады. Мамай да сокыр-мокыр демеиди, береди. Яшайдылар. Мамайдынъ карындасы Куьсебийкеден Бекмырза деп бир увыл тувады. Ал Бекмырза да асыл болып, бир 7—8 ясына келип турган заманда, атасы оьледи. Акмырза оьлген сонъ онынъ досы Аьруьв-Аьли Бекмырзады оьзине алады. Бекмырза орамга шыгып ойнаган заманда бир куьн биревдинъ баласын токалаиды. Токалаганда ол бала да йылап уьйине келеди.

-- Эй, сага ким тийди? — дейди атасы. Хабар алады.

-- Бекмырза сондай йигит экен, Кырым ханнан алсынктагы ашувын. Хан тувылма онынъ атасын сокыр эткен! Сенде не иши бар?

Экинши куьн балалар тагы орамга шыгады. Ол бирев кеде де бир ланькалы болаяк. Тагы ланька этеди -- Бекмырза муны тагы токалайды.

-- Я, сен мени туьнегуьн де токаладынъ. Буьгуьн де токалайсынъ. Менде не куллыгынъ бар сенинъ? Сен сондай мазаллы йигит экенсинъ, ашувынъды меннен алмай, атанънын коьзин шыгарган Кырым ханнан алтагы ашувынъды! — дейди бала.

Бекмырза сонда бурылып кетеди, барып анасы Куьсебийкеге айтады:

-- Меним атам Акмырзадынъ коьзин Кырым хан шыгарганма? — дейди.

-- Оны сага айтканнынъ тили сискей эди, — дейди Куьсебийке, — Кой муны, сен яс аьли. Ашувынъ болса, уьйкен болганда аларсынъ.

-- Болса, — дейди Бекмырза, — ол Кырым ханнынъ коьзин мен де шыгарырман.

Авыздан шыккан соьз калама? Хабар яйылып кетеди. Аталыгы Аьруьв-Аьли де эситедп. Аталыгы Аьруьв-Аьли айтады:

— Ай балам, терис эттинъ. Ишинъде тутсанъ не болады соны? Ал ханга хабар етсе, сени оьлтирер. Сен алай этпе, каш! Эдилде нагаш акаларынъ бар, Орак-Мамайлар деп. Оларга каш.

Кеде кашады. Эдилге кашканнан не пайда, Кырым ханга хабар етип кутылган.

Баягы Акмырза оьлген сонъ, Айыс деген биревге Куьсебийке эрге шыккан эди.

Бекмырза Эдилге кашканда, Кырым хан ваьзирлерин йибереди, Бекмырзады шақырып алып келинъиз деп. Уьйде йок болса, атасын аькелинъиз дейдн. Ваьзирлери келселер — Бекмырза уьйде йок. Айысты алып, ханга келедилер.

— Барып кеденьди (оьгей улын) тавып аькел, — дейди хан.

— Аькелейим! — дейди Айыс. Атына минип кетеди. Излейди. Сонда анавы-мынавы айтады, былай-былай кетти деп.

Айыс Бекмырзадынъ артыннан кувып етеди де, «ананъ авырыйды, шақырады», деп алдатады. Кеде кайтып келеди. Келсе келсин, анасы шақырган йок. «Энди меним баламды оьлтиреди экен. Не амал этейик?» — дейди.

Кашалмады. Оьлтирсе — оьлтирер, деп Бекмырза ханга карап шыгады.

Йол шыкканда Бекмырза юреги тоьмен болып, толгайды.

Б е к м ы р з а:

Акмырза улы Бекмырза,

Андалар булай айтып толгайды:

Бир соьлтиктинъ тилиннен,

Канъка юрсин дининнен,

**Шакыртылып бараман.
Куьдирети куьшли кудайым,
Салмага туры баьлеге, ай!**

Сонда аталыгы Аьруьв-Аьли алдыннан карсы келди дейди.
Аьруьв-Аьли айтады: «Балам, сен кайда барасын?»

-- Кутылалмадым кашып!

-- Кутылмасань сени Кырым ханы оьлтирер. Сен энди де алай этпе.
Бараман деп уьйден шыктынь тувылма? Шыктынь. Ханнынь кеделери
ойнап ятканлар. Сен барып, ханнынь эки де кедесин оьлтир. Оннан
сонь бар ханга.

**Аь р уь в - Аь л и:
Акмырза улы Бекмырзадынь
Аталыгы Аьруьв-Аьли
Андалар булай айтып толгайды:
Акмырза улы Бекмырза,
Бек дувладынь даныньнан.
Бу дунья юзинде
Кимнинь калган басында?
Акмырзадан тувгансынь,
Буьгуьнгиси сен оьзинь
Аьзизленген солтан яныньнан
Айырылмага турысынь.
Кудайымынь куьши коьп,
Булай язув язбага.
Ханнынь эки увьлын
Сен сал басын казбага!**

— Аьруьв аьше! — деп Бекмырза балалар ойнаган ерге барып,
ханнынь эки де кедесин оьлтирип, боклыкка тыгып, анга йоьнейди.

Аталыгы алдына тагы шыгады:

-- Ий неттинь, балам?

-- Сол сен айтаган кепте эттим.

-- Аьше энди бар.

Кетип бараганда, Бекмырза аталыгына айтады:

«Мен оьлмеге бараман. Сен меним калай оьлгенимди барып, нагаш
акаларыма айт». Соларды айтып, Бекмырза толгайды.

**Б е к м ы р з а:
Акмырза улы Бекмырза,
Андалар булай айтып толгайды:
Эдилдеги анавда
Коьп тувганга салам айт.**

Ети куьнде бир куьлген,
Ети куьннинь йолгавын,
Уьйип берип бир берген,
Нагашам меним, анавда
Артык тувган Мамайга айт.
Шамланса сусы болат ириткен,
Туткасын езден берк эткен,
Ханларды ынъыратып юриткен,
Алшанъырдай анавда
Дели тувган Оракка айт.
Сыбырдасым - кепим, сырдасым,
Сыр алыскан курдашым,
Сыртланнынъ увылы Косайга айт.
Алкалай алый ерге салаган,
Казый улы Тоганга айт,
Бийлейик эки торы ат ектирген,
Бийарсланбек мырзага айт.
Этлерине карасанъ,
Сув иерткен торкадай,

Енълерине карасанъ,
Авыз-бурын окадай,
Аданасым анавда
Отаргулдай агага айт.
Кобш баслаган анавда,
Кара Терей мынавда
Эр Копланлы баьтирге айт.
Кырымнынъ кызыл шашпав
Ханларын,
Бир йоклавсыз коймасын.
Агашам бий Мамай ман
Дели Орак,
Кытай, Кыпшак, Кырымнап
Оьшимди алмай коймасын.
Мингени гайык кусындай,
Алганы эгев тасындай,
Яв йолыккан ерлерде
Юреги Айболаттынъ басындай,
Казан улы Таргулга айт.
Арабыстан
Ай юригин минген эр,
Алыстагы душпанлар

Ай бетин айлак каты коьрген эр;
Каты кыйын йолларда,
Камалыскан явларда,
Канжыгага
Ханлар басын илген эр,
Эр Янтемир агага айт.
Агашам меним буьгуьнде
Бий Мамайга куьш келген,
Аталыгым анавда
Асан-абыз агайга айт.
Ол адаган куьнлерде
Акыл таппай, соьз айтпас.
Аргы сув да берги сув,
Агыны тасты дыгырткан,
Кобан деген уьйкен сув,
Бу ногайды ярбасына кондырсын.
Кара-Будак пан Аьйдикти,
Бу яшавда карсы алдына тиктирсин.
Куванышлы коьп элди
Ялын отган сакласын.
Бу яшавды карсы алдына келтирсин,

Бу куьннен сонь,
Энди меннен асув йок,
Аталыкка айта коьр,
Меним уьшин намыс ойласын.
Мени кимик анавда
Арманышлы кеткен мырзады
Агашам Дели Орак пан бий Мамай
Бир йоклавсыз коймасын!
Сосы меним кыйыным ман
корлыгым,
Ием Мамай коймасын.
Кырымнынь Бахты Герей
Солтаннан,
Арманышлы кеткен мырза айтар,
Оьшимди алмай коймасын.
Кырымнынь кызыл шашпав ханларын
Тогызы деп айтарсынь.
Агашам Дели Орак пан бий Мамай
Кытай, кыпшак, Кырымнан.
Оьшимди алмай коймасын! —

деп бу васиетин айтып, токтады дейди.

Сонъ, белин каты бувып, кылышын белине байлап, ханга барады.
Сонда хан толгайды буга:

Б а т и р-х а н
Булай айтып толгайды:
Каршыгам меним каз алып,
Куьнадилим меним анавда,
Колдан кетип, кув алып,
Ийтилигим ийтсиз коян
Куьнде алып,
Ат йиберип шакырттым,
Анда неге келмединъ?
Доьрткиллеп ошак каздырып,
Доьрт ошактынъ уьстине
Доьрт тув бие сойдыртып,
Буьтинлей халкым йыйдырып,
Сени тага шакырдым,
Анда неге келмединъ?
Авлакка отав салдырып,
Сислигинъе кунан койлар сойдырып,
Сувсынынъа

Шапшак баллар куйдырып,
Ат йиберип шакырттым,
Анда неге келмединъ?

Б е к м ы р з а:
Акмырза улы Бекмырза,
Андалар булай айтып толгайды:
Мен атамнынъ, билсенъиз,
Йылкы ишинде бозы эдим.
Мен анамнынъ, билсенъиз,
Кой ишинде козы эдим.
Атам мынан анамнынъ
Увылы эдим, кызы эдим,
Кырымдагы мен озим
Окып юрген сохта эдим.
Бир соьлтиктинъ тилиннен
Хан йолыннан тайган куьн.
А хан ием, хан ием,
Болма душпан Мамайга.

**Болсанъ душпан Мамайга,
Басыньды
Мамай салыр арайга.
Мен оьлген мен ер толмас,
Сен де калма казага.
Юрегинъ тарта болса карага,
Илинъиз меним басымды
Йыйылысып буьгуьнде
Агаштан эткен дарага!
Хан касында тоьре йок,
Оьмиринъ битсе — шара йок.
Эдилдеги тувганга
Етилсе керек даным.
Эдиге улы Мамайдан
Изленсе керек каным!**

Сонда хан Бекмырзады дарага илип, оьлтирет те, «энди баласын коьрсин» деп Бекмырзадынъ анасын шакырып аккеледилер. Бекмырза ханга кеткеннен сонъ Аьруьв-Аьли барып, Куьсебийкеге айтады: «Сен осал болма, Сенинъ уланыньды Кырым ханы асакка асты. Болса да Бекмырза' ханнынъ эки де кедесин оьлтирген. Бос кетпеди Бекмырзадынъ яны. Сен осал болма. Ханнынъ алдында буьгуьлме-ийилме.

Сонда ханнынъ алдында Бекмырзадышъ анасы толгай туры.

К у ь с е б и й к е:
Даналардынъ данасы,
Бекмырзадышъ анасы,
Куьсебийке кыйынлы,
Андалар булай айтып толгайды:
Омырткам меним шорт сынды,
Алкымымда алтын туьйме уьзилип,
Алдымда кара халкым тизилип,
Бекмырзамды меп оьзим
Дарагашта коьрген куьн, ай!

Б а ь т и р-х а н:
Баьтир-хан булай айтып толгайды:
Даналардынъ данасы,
Ойсызлыктан ойылгап
Бекмырзадышъ анасы,
Куьсебийке секилден

**Биз օзмиз сораимыз:
Каршыгам меним каз алып,
Куьнаьдилим меним
Колдан кетип, кув алып,
Ийтелгим меним
Ийтсиз коян куьнде алып,
Ат йиберип, шакырттым,
Анда ав неге келмединь?
Авлакка отав салдырып,
Сувынынъа шарап тиздирип,
Сислигинъе мен օзим
Кунан койлар сойдырып,
Сары алтын такка олтырып,
Атлай-шувлай шакырттым,
Анда ав неге келмединь?
Куьмбезин коьккешаптырып,
Терезесин йондырып,
Ай бетине мен օзим
Алтын терек урдырып,
Куьн бетине мен օзим
Куьмис терек койдырып,
Атлап-шувлап сени мен
Той этпеге шакырттым,
Анда ав неге келмединь?
Эндигиси буьгуьнде,
Кыйын-тынышынъ коьрейим,
Кек тавысын билейим деп
Сени тагы шакырттым.
Сойган эдим бир сотым,
Билмеймен арык-семизин.
Озинъ коьрши дер эдим,
Айт явабынь, дер эдим!**

**Куьсебийке:
Даналардынъ данасы,
Бекмырзадынъ анасы
Куьсебийке кыйынлы,
Булай айтып толгайды:
Аруьв ханым согымынь,
Семиз болса -- боляк.
Каршыга куьстынь канатын
Яслай кестинъ -- яряк.
Бу каршыга тувган тарланга**

Ялгыз мен де тувылман,
«Кулыным» деп йылаяк.
Оъз басынъды ойласанъ,
Эдилдеги мырзалар
Ахырысы ызында
Айландырып басынъа
Уыйкен балах салаяк.
Белимди сен сындырдынъ,
О ханым,
Билдим намарт ишинъди,
Болдынъ душпан Мамайга,
Болсанъ душпан Мамайга,
Орак алар басынъды,
Мамай куяр тисинъди.
Ханым, сага не болды,
Акылынънан саскандай?
Не эткен эди Бекмырзам
Дарагашка аскандай?
Этилсе керек даны,
Эдилдеги Мамайдан
Изленеек керек капы.
Мунав турган оъзинъди,
Экиди берип, бирди алып,
Аллах урган оъзинъди ай!

Собйтип Акмырзадынъ анасы ханнынъ эки увылынынъ басларын капшыктан шыгарып, ханнынъ алдына таслайды.

Соны мынан Бекмырзады бастырадылар. Аьруьв-Аьли Эдилге кетти хабар этпеге. Барып Мамайга собйледи. Хабарын айтты. Сонъ Мамай баягы тоьбединъ басына минди. Эли де, халкы да тоьгерегине йыйылды.

Аталыгы Асан-абызга айтты Мамай: «Былай-былай атлы келди. Кырым ханы бизим йиенимиз Бекмырзады оьлтирипти. Кырым ханнан энди Бекмырзадынъ канын алмага керекпиз.

-- Калай бармага керекпиз? — деди Асан.

-- Аьскер алып бармага керек. Сен бармага керексинъ. Таргыл бармага керек. Орак бармага керек. Сыйдак бармага керек...

Аьскерин де, затын да алып, булар Кырымга карап шыгадылар. Бир авылга карсы келедилер. Кеше конмага туьседи буларга. Булар уый-уыйге аьдемлерди шашадылар. Артта Орак пан Мамай калады. Булар бир отавында яшаган карт, уыйинде кызы болмаса, бир заты да йок, сога келип амалсыз болып токтайдылар. Мамайдынъ мынавы бай, мынавы ярлы айтаган хасиети болмаган.

-- Атай, буьгеше конак алтага! — деди Мамай.

Орак тыста токтап туры. Отавдынъ эсиги ашык. Отавдынъ ишинде бир авызы кыйсык кыз олтыры.

Мамай конак алтага деп тилегенде, карт айтады:

-- Олла, конак алып болман. Уыйим кишкей. Озим бир ярлы карт. Кой сойсам—мага язык, кой арык, козы яс.

-- Алмасанъ нешик аьше, — деп Мамай юре берди. Сол ерде Орактынъ авызы карай турмады. Орак бек мазаллы, баьтир юреккли, артын ойланмаган анъкылдак, шалт болган. Айта койды: «Мына отавдынъ шыгарагы шелпек экен». Кыздынъ авызынынъ кыйсыклыгын айтты.

Кыз айтты: «Шыгарагы шелпек болса да, туьтини туьз». Юрдилер. Мамай айтты: «Орак, иним, -- деди, -- сенинъ авызынъ карап турмайды. Кызынынъ авызы кыйсык экенин айттынъ. Ал энди карт аьли бизди шақырып алып кондырса, Кырым ханнынъ канын кеш деп тилесе, мен кешпесем болмайды».

Сойтип ашувланып юрип бараятыр эдилер. Отавадагы кыз атасына айтты: «Булар Эдилдеги ногай мырзалары. Кырымга дав этпеге бараятырлар. Оларды тез шақырып конак эт». Карт уйден шавып шыгып: «Эй, токтанъыз, токта» деп кышкырды. Кайтарып аькелип кондырып, койын сойды, козысын сойды, оьрмеледи.

Сонда Мамай ойлайды. Ал энди сыйлап, Кырым ханнынъ канын кеш, деп тилесе, мен кешип, ызыма кайтпай болмайман. Бу болмаяк эди де, сосы Орак авызын тыйган болса.

Эртенъе шыгып, булар юреек болып турган заманда, кыз айтты:

-- Меним бир тилегим бар, мырза акам, мен сизди таныйман. Кайда бара болсанъыз да, не этпеге бара болсанъыз да — билемен. Мен тек уьш зат тилеймен сеннен.

-- Тиле, — деди Мамай, — сенинъ тилегинъди этермен.

-- Кайын юртымды тилеймен, — деди кыз, — нагаш юртымды тилеймен, ата юртымды тилеймен. Мине сол уьш юртыма зарар этпессинъ, Кырым ханга не суьйсень, соны эт.

-- Аьруьв, болар! — деди Мамай. Шыгып кетти. Барып Асан-абыз алар ман косылдылар. Сонда Мамай айтады:

-- Аьскер минен барып энди муннан пайда шыкпайды. Аьскерди кайтараман.

-- Неге? -- деди аталыгы Асан-абыз.

-- Неге болсын, — деди Мамай, — бу Кырымнынъ ишинде дав этпеге амалым йок. Мен бир кыскаяклыга соьз бердим, анынъ уьш тукум аьдемине тиймейекке. Онынъ ишинде манълайына язылган йок, баланъкаштынъ нагаш акасы, баланъкаш кыздынъ кардашы деп. Мен тек Кырым ханнынъ экисин оьлтирсем, дагы аьдемге тиймеге амалым йок. Соьз бердим де!

-- Кайтарсанъ—кайтар! — дейди Асан.

-- Ханды бир алдавлык пан Кырымнан шыгарып, бир зат этермен! — деди Мамай.

Аьскерди кайтарып йиберди, булар тогыз киси болып калды. Кырымнын айланма тастан ясаган каласынын уьш авызы бар эди дейди. Уьш авызда да Токсабадын увыллары деп тогыз ага-инили болыпты, солар уьш авызда да уьшерден каравыл эди дейди.

Айдап бир капысына барып калдылар булар. Каравылшы буларды йибермейди. Сол заманда йибермей, каравылшы йырлайды:

К а р а в ы л ш ы:

**Арысына алты шал ат ектирип,
Алтынлы уйкен коьште олтырып,
Ак байрагын коьтертип,
Артыннан алты иертип,
Уьш авызлы Кыргызга,
Калай кирип келесинь?
Каласынын астында,
Кашысынын тусында,
Хан сарайын саклаган,
Каравыл турган эрмен мен.
Кайыспаган болаттай,
Копсып орын бермен мен.
Ханымнан кагыт келмесе,
Йолымды бермен мен.
Сендей болган эрлерди
Бир кисидей коьрмен мен.**

Сол заманда Мамай алардын арасында Месей-топал деп, бир аягы топал бирев болады. Сол Месей-топал бир аякка куйып, Токсаба увылларынын биревине бал тутты дейди. Сол заманда баягы каравылшы аякты алыт, тагы да йырлайды.

К а р а в ы л ш ы:

**Сен бересинь бал аяк,
Коьптен калган топ аяк.
Токсаба баьтир толгайды,
Айтканын буьгуьн болаяк.**

**Алдаспан кайкы кылыш колымда,
Кыркып басын алаяк,
Ясы Кыргыз, коьп ногай,
Бек разы озиме.
Ялбарасын ийт топал,
Эндигиси буьгуьнде
Йьнанмайман соьзинье.**

Иш колайсыз ерге кетип бараятыр. Йибермеегин билди. Аталык Асан-абыз толгайды сол ерде.

А с а н - а б ы з:

Оъзим оъзим болганлы,
Оъзиме акыл келгенли,
Оъзденлер мен юргелли,
Коърмегенмен былайды.
Айланасы кара тастан крепис,
Бу Кырымнынъ каравылшы цазагы
Кеше куьндиз карайды.
Сыйласа келген эрлерди
Аъзир душпан санайды.
Бизден хабар алсанъыз:
Кисесине кызыл алтын толтырган,
Онъ ягында акыл-зада олтырган,
Акыл мынан ойлап шил ер этеген,
Аър бир ишке
Бармай коьнъили етеген,
Кеше айтканын
Куьндиз коймай этеген,
Куълегеш сары ат минип,
Куьнде байрам, куьнде той,
Куъезли ерде яшаган,
Атасынынъ ак оьтпегин ашаган,
Эдилде тувып, кырда оьскен,
Эл бийлеген эр эди,
Эндигиси сорасанъыз,
Мусулман улы патшага
Бийдинъ увылы бий Мамай
Коьмек тилей келеди.

Сол ерде хабар етисип, Кырым хан оъзи де келип, тынълап туры эди дейди. Сонда Мамай толгайды.

М а м а й:

Ар айна мырза Мамай
Оъзи де айтар экенде:
Эдилде коьшип яйлаган,
Кымызга бие байлаган,
Кыйынлы куьн юреги
Юйрик аттай мараган,

**Дослар мынан кардашка
Яхшы ниет ойлаган,
Иш этуьвге келгенде,
Онъын-терисин каратам.
Онъсыз иштен ол оьзи
Дайым эрек тураган
Бийдинъ увылы Мамайман!**

Сонда Мамай алардынъ ишинде Казан уллы Эр Таргыл деп бир баьтир болган. Сол адавлык пан, оьзининъ Кырымларга ниети туьз экенин билдиреек болып йырлайды. Кырым ханына дос экенин ай-лежип айтады.

К а з а н у л л ы Э р Т а р г ы л:
Казан уллы Эр Таргыл
Ага да айтады экенде:
Палванга салпы биткен билекли,
Кыйынлы куьнде мен оьзим
Аьр кимге керекпен,
Каяды каплап яткан терекпен.
Манъыравдан суьйип шыгар уьйрекпен,
Сувга салган кайырылмас кемемен,
Каты кыйын давларда,
Кан алыскан куьнлерде,
Эртеннен кешке дейим ювырган,
Сыр билдирмес ебемен,
Оьзимди оьз деп билгенге,
Оьз сыйымды бергенге,
Онъшели этке киеген,
Ишине кийиз ишленген,
Тысы болат куьбе мен.
Улашынынъ мен оьзим
Улын таргар бавы ман.
Суьруьвден суьруьв
Бу Кырымга яв келсе,
Кисинесип аргымак
Аьруьв атлар тень келсе,

Эр Таргылы ага да айтар экенде:
Бу Кырымнынъ эли уьшин,
Эл яйлаган ери уьшин,
Артым- алдым ойламан,

**Артыма бир бурылып караман,
Аьзизленген солтан янымды,
Кара пулга санамай,
Эндигиси буьгуьнде
Сейитге кешер эрмен мен.**

Кырым ханы тынълап турат та, каравылшыларына айтады: «Буларды сиз йиберинъиз, булар яманлык пынан келген аьдемлер тувыл. Булар коьмек тилеп келген. Не заманда да меним кыйынлыгыма табылаяк баьтирлер экен», — деди.

Соны мынан ханнынъ уьйине барадылар. Хан конак этти. Хан хабар сорады.

Мамай айтты: «Бизим Самаркан ханы ман кавгамыз бар. Сен аьскеринъди алып келип, бизим дазувды, мажады белгилеп, сол хан ман давамызды токтатып кетсень экен».

-- Ол затты этермен сизге! — деди Кырым хан, -- тек сизинъ экевинъиз де мага ант этинъиз. Юрегинъизде яманлык йок экенлигине.

Аталыгы Асан-абыз ойлады: «Мамай амалды оьзи табар, Оракка айтпага керек, калай ант этуьвди», деп Оракка барып «тоьс кисенъе биз салып, коькирегинъди согарсынъ да, эгер яман ниет бар болса, бизге ант етсин деп бизди таслап коярсынъ» деди. Мамай да былай тоьс кисесине алмады салды да «эгер яман ниет бар болса алмага етсин», деп урды. Орак та «бизге ант етсин» деген. Ыйнандырдылар. Соны ман ярасып, аьскерин де алып шыкты. Юрдилер йолга. Болган уьшин Оракты токтатып болмайды ша. Бир ярамаган затлар айтып йибередиди. Бара-бара Орактынъ, Сыйдактынъ яхшы ниети йок экенин кырымлылардынъ ишинде эки йырав, аьскер басшылары анълады. Бир куьн, куьн ярым йол юрген сонъ, баягы Токсабадынъ бириси Кырым ханына билдирип, толгамага суьеди.

**Т о к с а б а у л ы:
Токсабадынъ бириси,
Ишиндеги тириси,
Былай айтып соьйлейди:
Мырзалар деген намарт халк,
Майданга шыкса аьлек халк,
Орагы окшап шабар усайды,
Сыйдагы Кырым карай ясайды.
Бу Кырымнынъ кыйынын ойласам,
Аьр бувыным босайды.**

**Бу Кырымнынъ ишинде
Айга-куьнге тиймеген,**

**Аьдем бетин коьрмеген,
Бурнысыган аьруьвлер,
Эндигиси бизден сонъратын,
Йылай да калар усайды.**

Хан буга кулак салып тынълады. Сонда Крымнынъ Бекиш атлы бир йыравы толгады.

Б е к и ш:
Крымнынъ Бекиш атлы йыравы,
Былай айтып соьйлейди:
Ай яркыны куьн минен,
Куьн яркыны ай мынан,
Аласадынъ алшанъ басып юрмеги,
Аркасында май мынан,
Эрлердинъ эрлер болмагы,
Азгана пикир ой мынан.
Каты юрек шамланса,
Эрте асылы сой мынан.
Сой кувмаган эрлерге
Иш бегитуьв кыйынды.
Орактан бир соьз эситип,
Эндигиси буьгуьнде
Юрегим яман ерден туьйилди.

Сол заманда хан ашувланып токтады, тагы юрмеди. «Сизде яхшы ниет йок экен», деди де, ашувланып оьзи толгады.

Х а н:
Ак бавлым акларман,
Шал бавлым шакларман,
Шабывылда яным аяман,
Шаппай юйрик сынаман.
Шабыскан куьнде мен оьзим,
Артым-алдым ойламан,
Шах оьзденнинъ увылыман,
Яраткан ийги алладынь кулыман.
Буьгуьнгиси буьгуьнде
Сабыр кылып турыман.
Шамлансам—болат уьзермен,
Шабырлансам — дабыр бузып оьтермен,
Ети атадан асыл сой
Халкына халкын уьйри эткен.

**Алыстагы душпаннынъ
Юрегин майдай ириткен.
Палван-Солтан Баьтир-хан,
Оьгиз тавдынъ оьзи мен.
Халкым уьшин оьлермен,
Кайда, келши Дели Орак
Мен сени ай буьгуьнде,
Касап та койдай коьрермен.**

Эки яктынъ арасына бузык туьстн. Кырым ханы юрмеге унамайды.
Сонда калай да буларды эпке аькелер мырат пан, аталыгы Асан-абыз
толгайды.

А с а н-а б ы з:

**Ол заманда, ол шакта
Аталык Асан-абыз
Былай айтып соьйлейди:
Каршыга ман туйгышынъ
Канат туьби капырылса,
Каз китар бузып алалмас,
Анадан тувган мырзадынъ
Баьриси бирдей болмаса,
Шабувылда йолын алалмас.
Ялгызлыктынъ яманы:
Янында йолдас болмаса,
Оьз суьйгени болалмас.
Ялп-ялп эткен сары тув,
Тав басына коналмас.
Оьпкелеме, хан ием,
Анадан тентек тувган делидинъ
Айткан да соьзи саналмас!
Бу ерде тагы да Мамай толгамага туры.**

М а м а й:

**Арайна мырза Мамай
Оьзи айтар:
Тегелейли темир тон,
Тебинген куьнде мен оны
Тер сасытып кийгенмен.
Темизиген эки юйрикти
Керекли куьнде мингенмен.
Теньмен деген эрлердинъ**

**Терезесин мен озим
Капы кимик коьргенмен.
Кеспелер кеспе сары алтын**

**Беруьвиме келгенде,
Кеспей, боьлмей бергенмен.
Мен элимде хан эдим,
Аьр бир ишке дан эдим.
Алпыска келген акадынъ,
Ак сакаллы бабадынъ,
Коькиректе буьлкилдеген
Аьзиз солтан яны эдим.
Аьдирне, яйын байкаслап,
Ак камыстай бой таслап,
Бу Кырымнынъ ханына
Коьмек тилей келе эдим.
Мен ок кайдан билейим,
Коьмегим коьлге синъип кетерин,
Коькиректен кеткисиз
Уллы кайгы этерин.
Коьлде иен тарткан сендир деп,
Бир делидинъ тилиннен
Эндигиси Кырым хан,
Бизге былай этерин!**

**А с а н-а б ы з т о л г а й д ы:
Кеспелер кеспе кара нар,
Кая тавга урганда,
Кешуьвин таппас бала нар,
Анасыз ялгыз турганда.
Нар буралар еликсе,
Карт атады уьйиршлеп
Тайдан карай кувалар.
Хан улына бий увыл
Карсы турув — не хабар?
Сенинъ булай болмагынъ,
Анадан тентек тувган дели Орак,
Оьз басына коьп зарар!**

**К а з б е к й ы р а в:
Кырымнынъ Казбек атлы йыравы
Былай айтып соьйлейди:
Эменшер туьби сары бал**

**Эрлерге ишкен куьнде ас болсын,
Эгевленген болат оклар атылса,
Коп окталма, дели Орак,
Оз басынъа зор болыр,
Кырымнынъ кырк мынъ,
Ялан атлы казагы,
Юз кисиге мунъ киси.
Эндигиси буьгуьнде
Сендей нешев делиди,
Айландырыр буьгуьнде
Кырым ханнынъ тузагы.**

Сонда Кыргыз ханы ойланды: «Туьз айтты. Сосы мен бу шаклы аьскерим минен неге коркаман. Меним ше аьскеримнинъ юзи мунъ душпанга болаяк. Юрейик энди!»

Оьпкесин де койып, булар бизге не этип колларыннан келеек, деп салып юрип йибердилер. Экинши куьнге кетип бараятыр. Сонда булар Савысканлы деген ерге етистилер. Савысканлы деген ерде яман сона куьшли болатоган ер экен. Ханнынъ атына тийди. Атлар тыпыршып баслады. Баягы ашувы мынан Кыргыз ханнынъ биреве, Бахты-Герей дегени, келип камышы мынан Орактынъ басыма тартты дейди: «атлардынъ сонасын кувала», деп. Оракка ол бек ашув тийди. Суьерде Орак ашувланып толгайды.

О р а к:
Анадан баьтир тувган дели Орак
Былай айтып соьйледи:
Саразбай аьруьв атка атланып,
Конъыравлы бой суьнъгимди
Колга алып,
Конъыр мыйык сыйпанып,
Аьдирнемди онъ ман солга
Карсы алып,
Кырымнынъ эки ханын япга алай,
Когалы авылы мыялы,
Кырымнынъ кыйын ери
Ташаздан атланып,
Мал яйлавы камыслы,
Арка бойы куьмисли,
Аркасында аьдем баспас сыналы,
Саразбаннынъ буьгуьнде
Савырын япсам,
Санын ер,

**Санын япсам — мойнын ер.
Палвандай Бабтир-солтан
Хан эдинъ,
Бетегели сары аркадынъ бойында,
Алла билер ким енъилер,
Алла билер ким енъер!**

Сонда Мамай ашувланып, Кырым ханы тагы да оыпкелеп кояр деп, Оракты туттырып, алты шал ат егилген ок арбага тиркеди. Оракка да коьзин кысты.

О р а к:
Сол заманда, сол шакта,
Анадан дели тувган сол Орак
Булай айтып толгайды:
Агашам меним
Артык тувган бий Мамай,
Ат кулагын шайнатты,
Карындасты
Кайгы мынан калдырып,
Меним коьзим кайнатты!
Эки колым карынынан байлатты,
Душпапымды меним булай
Ян-ягымда ойнатты.
Карындаска кантай кара .
Кийдирип,
Шыганактан эки колым
Кан этип,
Оьз атымды дай этип,
Алмадай басын дыгыртып,
Кан ишер куьнлер бармекен?

«Айда атларды!» — деп акырды Мамай. Атларды айдаганда, Орак артка силкип эди, алты ат та дуьрсилдеп йыгылды дейди. Муны булай болаягын Мамай биледи. Кырым ханлары коьрсин деп эттиреди.

- Ий кой, Оракты суьйреп болмас атлар, — деп, Саразбай атка миндиредилер. Энди булар йолга шыкканлы уьшинши куьнге бараятыр. Хан оьзиндикилер минен маслагат этти, «буьгеше беш шакырым эрек кетип ятпага керек», деп. Беш шакырым эрек кетип, булар кос салдылар. Мамай да маслагат этти. Буьгеше биз оларды барып, оьлтирмеге керекпиз, деп. Сол ерде камыс коьп эди. Мамай бир казаншысына айтады: «Сен барып, отка якпага камысты ханнынъ шатырларынынъ касыннан ор. Шашып-тоьгип аькел. Биз кеше камыстынъ ызы ман барып, оьлтире-

рмиз. Казаншы солай этеди. Кешединъ бир заманында булар эки-уш аьдем болып барадылар, ханларды оьлтиреек болып. Барса — экеви де бир зат та билмей, уйкап ятырлар. Мамай айтты: «Уйкалаган аьдемди оьлтируув де бир, оьлгенди оьлтируув де бир. Ол керексиз зат. Булардынъ энди кашпага ниети йок. Кашып та кутылалмаяк. Кояйык аьли. Эртен коска конак этип шакырайык та, сол ерде оьлтирермиз».

Эртен хабар келди ханларга: «Келсин бизге конакка. Бу ерде бир мезгил этейик. Бахты-Герей де, Баьтир-Солтан да экеви де келдилер. Сол ерде ишки этти, йыбав этти, ат шаптырды, шатраш ойнадылар.

Ат шаптырган эди — мырзалардынъ аты оьтти. Шатраш ойнаган эдилер - мырзалар утты. Баьтир-Солтан ашувланды. Оракка айтты:

-- Булай неге болады? Ат шаптырдык — сизики оьтти.

Каьрт ойнадык—сиз уттынъыз. Шатраш ойнадык – сиз уттынъыз.

Орак айтты:

-- Билимли йигит утар, аты юйриктипъ аты озар, ога неге ашувла-насынъ сен?

«Болса болар», деп хан Оракка бал аягын береди. «Йырлап бер», деп. Сонда Орак йырлайды.

О р а к:

Эдилде баьтир тувган

Дели Орак,

Былай айтып соьйлейди:

Арысланлар мынан алыссам,

Ханлар мынан шабыссам,

Алавым ала коькке атыла,

Айбетим ян-яныма шашыла.

Кавгалы куьн, явлы куьн,

Елкеден болат калкан узилсе,

Кабыргадан кан шоркырап куйылса,

Юрегим шонда бир аз басыла.

Астымдагы сары аттынъ,

Аягына алтын наллар кактырып,

Манълайына моьхоьр куслар тактырып,

Бу Кырымнынъ ишин, кырын айланып

Кыйып, тыныш билерге,

Кыдырлы-яс, ийги аьзизден

Куьнде коьмек тилеймен.

Ебелерим меним елимейди,

Этер эдим бу Кырымды шабардай.

Оравыма мени ше

Мырза Мамай бермейди!

М а м а й:

**Арайна мырза Мамай
Оъзи де айтар экенде:
Аъзизимнен калган дели Орак,
Авызынь канлы-боъри Орак,
Оълтиргеннинь бири Орак,
Оъш алганнынь оъзи Орак.
Кабырга ярып ок тийсе,
Кайыспас керек бу иске.
Кабыргады соькпеге,
Келпетин керек бу иске.
Кабакларын сытпага
Эрлердинь эри керек бу иске.**

**Андиден оьткен куьмистей,
Акыл керек бу иске.
Ший темирге сенмеген,
Шынты алдаспан баьтирим,
Кылыш керек бу иске.
Карсыга келип токтасань,
Карамаслык керек бу иске.**

-- Энди карамага зат йок, суьйгенинъди эт, — деди Мамай. Сонда Орак кылышын алып, сермеп эди Баьтир-Солтанды. Ол да былай энъ-кеши эди, тоьбесин алды да кетти кылыш.

Бахты-Герей атка минди де кашты. Саразбанга минип, Орак та артына туьсти. Сол заманда Бахты-Герей (Баьтир-хан) коркып толгайды.

Б а ь т и р-х а н:

**Кырымнынъ, деймен, анавда,
Баьтир-хан булай айтып толгайды:
Бектавлы меним куьбем
Бек кысты,
Белгисизден мен оны
Кайда шешип таслайым?
Караган эки коьзим бек састы,
Каравылсыз кайда туьсип кашайым?
Астымдагы сары коьлик юбады,
Арабстан аргымагын
Кайдан тавып, минейим?
Артымнан ян ялмакшы
Коймай кувып келеди,
Ял алмактыр**

**Бу некестинь мырады.
Елкеклейим мен озим
Ерге синьип оyleйим, ай!**

Сobleги Отаргул кара киси эди дейди. Мамай ымлады: «Кер-шубарды минип, кери кув», деп. Отаргул да Мамайдын Кер-шубар атын минип кувды. Ханнын кой коьпирден болмаса, баска кашкандай йолы йок эди. Сонда Отаргул тувра туврадан шавып, кой коьпирге барыш, минди дейди. Сонь хан келеди. Отаргул кара киси эди. Кара киси алдына шыкса, хан токтамай болмаган. Хан токтайды. Токтаганда, артыннай Орак та етип, кагып мунынь басын да алады. Сонь басын канжыгасына тагып, ханнын Атегер атын да етип барса, Мамай баягы Баьтир-Солтаннын тоьбесин оз орнына салып, шуьберек пен байлап, аьрекетлеп олтыры дейди. Кагып онынь да басын аладылар. Ханнын аьскерин босатадылар:

-- Сизде кулыгымыз йок. Биз ханыньыздан сыйт алдык. Сиз энди басыньызга эркинсиз, кайда суьесиз — сонда барыньыз.

Аьскер де куванып, кайтып кетеди. Соны мынан Мамай алардынь Кыргыз ханы мынан давы битеди,

Мамай алардынь айткан соьзи бар экен: «Эгер Кыргыздагы кардашымыз Акмырзадынь эки коьзин тесип кор эткен, онынь увьылы Бекмурзады дарагашка асып зор эткен палван-Солтан Баьтир-ханды сылтирсек, кырк куьн той этермиз» деп. Сонда той басланады. Орак уьйкен найзага Баьтир-ханнын басын туьйреп, тоьбеге кадайды. Тойга Месей-топал деген келеди. Аягы аксак. Сонда Месей-топалга тили токпак-тай, олтырып калган бир кыз толгады дейди.

К ы з:

**Токань, токань этесинь,
Тойга кашан етерсинь?
Сен барганша той озар, —
Той озган сонь нетерсинь?**

М е с е й - т о п а л:

**Анда Топал айтады:
Токань, токань этермен,
Тойга сени мен етермен.
Мен барганша той озса,
Алла озиме бергенде,
Сени кимик шаяды
Тегин олжа этермен!**

А с а н - а б ы з:

**Асан-абыз аталык,
Андалар булай айтып
Толгайды:**

**Алабугатта Мамай тувды деп,
Кундакта Мамай оьсти деп,
Корасанда асыл кылыш кесилди.
Ногайда хан Мамай болды деп,
Бухарда сувсар боьрклер пишилди.
Хан такта Мамай болды деп,
Хан сарайлар салды деп,
Ханлык ога калды деп,
Кан-тоьгислер энди болды деп,
Кара ногай коьп халкы
Коьп куванды, суьйинди.
Кырымдагы
Кыйкувласкан коьп душпан,
Каптай кара кийинип,
Кайгы шегип турган куьн.**

Асан-абыз Мамайды мактаган заманда, Орак та оьзин мактар деп куьтип турган. Оьзининь Кырым ханынынь басын кагып алганын, онынь аьскериннен коркпай, баьтирлик коьрсеткенин айтар деп сенген. Орак оьзи де бек оьктем, терисликке юреги янып кететаган аьдем болган. Асан-абыз оьзининь акында бир зат та айтпаганда, Орак бир зат та айтпай, акырын уьйден кырга шыкты да кетти дейди. Онынь оьпкелегенин аньлаган Асан-абыз толгайды:

А с а н - а б ы з:

**Коькшилдей Мамай сарнайды,
Коьлде кувлар шувлайды,
Коьп ишинде бир ялгыз
Авлак шыгып сустайды.
Куьйменьлескен коьп яманнынь
Соьзи тийгенге усайды.**

Мамай айтты: «Тез болып Оракты алып келинъиз!» Алып келедилер.

М а м а й:

**Арайна Мамай оьзи айтар:
Сактыян баслы,
Терен калгыр сол Эдил,
Конганынь**

Секер атлы тав эди.
Эжелдеги ханлардан
Кобк-ала шатыр келтирип,
Абадан алты бийин оьлтирип,
Хан майдан тартып, урысын,
Кос тутка мьхер бастырып,
Ала кагыз яздырып,
Кырым ханды шакыртып,
Кыр-авлакка шыгартып,
Шатыраш ойнай турган куьн
Небиреген булактай,
Еликкен абдал боьридей,
Онъ колгада ай балта,
Дели Орак деймен мунавда
Абдал болып турган куьни.
Аталык Асан-абыз дем этип,
Оьзи коьзин кысып, ым этип,
Меним делим урган куьн.
Сасканынынъ куьшиннен
Палван-Солтан Баьтир-хан
Шатырдан шыгып, ат минип,
Ата юрты Кырым карап шапканын,
Эдил карап кашкан куьн.
Эдилде коьше турган эл коьрип,
Хан кашып, бий кувган куьн.
Абдырады Баьтир-Солтан,

Адады,
Ажалына асыгып.
Палван-Солтан Баьтир-ханлардынъ
Меним делим ол куьнде
Кыйып басын алган куьн.
Ал-Шынъгыздан қалган
Ханлардынъ ша мен оьзим,
Хыйлы да басын кескенмен.
Ханларга ша мен оьзим
Боран болып эскенмен.
Дымалатып басын кесип алганман.
Юртына, деймен, мен онынъ
Аьлек те булгав салганман!

Халклар арасында Ногай ханлыгынынъ уйкен сыйы болтан. Ногайлар ол заманда коьп болганлр. Конъысы халклар ногайларды сыйлап турганлар. Ата юртынынъ берекетине куванып, Мамай баьрин де татымластырмага тармасып турган. Бир йол кешке табаган, оз сарайынынъ алдында Мамай толгайды.

М а м а й:

**Табаны яс тарлан боз,
Тартып миндим юрт уьшин,
Тамгасы тарак хан увылын
Койдай шалдым юрт уьшин,
Отынлай бувлап коьп окты,
Ор калага тоьктирдим.
Кезине юрген кер-тоьри
Карсы алдында йыктырдым,
Ясы гуьвел Кырымды**

Уьш авыздан айдап шыктым юрт уьшин.

**Эдил-Яйык эки сувы,
Эжелгиден бермеген,
Эрлер минен давлы сув,
Эсенimde-савымда,
Арасына солардынъ
Эл толтыртсам деп эдим.
Сол ерлердинъ ишинде
Ялгыз сыйлы эркеси,**

**Оьзим болсам деп эдим.
Эслеместен эрлерге
Ат коьтермес не туьсес,
Аьдем билмес соьз келес,
Явабына сол шакта,
Бир кисиден сорамай,
Оьзим берсем деп эдим.
Артыма тиреп, базар курдырып,
Алдыма хан сарайлар салдырып,
Алтыннан акша кестирип,
Сол аювлады моьхерип,
Оьз атыма бастырып,
Аргана куьн мен оьзим,
Ханлык суьрсем деп эдим.
Хан болганман бек болман,**

**Бек болсам да мынъ йыл яшаман,
Калганларга меннен сонъ
Уълги болсын деп эдим.**

Соны мынан Мамай алар яшап турады. Турган уьшин Мусадынъ он эки увылы арасында душпанлык, явлык, кавга бир де тынмайды. Аьлши Сымайылдынъ питнесиннен яшав йок. Энъ сонъында Сымайыл агаларынынъ биревин-экевии оьлтиреди. Биревине ув берген, экиншисине саткын кулын йиберип, оьлтирткен. Энди кардашлар суьек яв болдылар. Оьлтирилгенлердинъ балалары Мамай аларга кашып келип косыладылар.

Собьтип, ордага ойран туьсип, Мусадынъ увыллары бири бири мен колларына савыт алып, аьскер минен куьреседилер.

Куьнлердинъ бир куьнинде Мамай каты авырып ятады. Бир ягыннан Мамайга Кырым ханга берген ялган анты етеди.

Экинши ягыннан кардашлары уьшин кайгырады. Мамай тоьсекке ятады. Касында алал тувганлары, сонда Мамай толгайды.

М а м а й:

**Эдиллер уьшин биз эристик,
Эмбек уьшин биз оьшлестик.
Оьсескен болсак не таптык?
Уьйкен абдал биз эдик.
Айдыны коькке шыккан
Эл эдик.
Коьринъиз янлар, коьринъиз,
Арслан сынлы меним делимди.
Табаны ясы Тарланды
Тартып миндим юрт уьшин.
Тама сабак ханларды**

**Тамларга басып, суьелтип,
Койдай шалдым юрт уьшин.
Оьз атамнынъ юртында
Оьктем тувдым юрт уьшин.
Оьз агашам Агысты
Оьпкелеттим юрт уьшин.
Ясын - явын явдырдым,
Явмай булыт шаптырдым.
Яратканга мен буьгуьнде
Асы да болдым юрт уьшин.**

А р а й н а м ы р з а М а м а й о ь з и а й т а р:

Эдил, Яйык эки сув,
Эжелгиден белгили,
Эрлер минен давлы сув.
Давлы сувда доьрт коныс,
Эсенимде, мен савымда,
Оьзим консам деп эдим.
Эдил, Яйык эки сув,
Эжелгиден белгили,
Эрлер минен давлы сув,
Эсенимде, савымда,
Арасына мен оьзим,
Эл толтырсам деп эдим.
Эдиге улы — коьп мырза.
Коьп мырзадынъ ишиндеги
Эркеси оьзим болсам деп эдим.
Муса-бийден калган он эки мен,
Акамнан калган ялгыздынъ,
Он экидинъ мен оьзим,
Халфеси оьзим болсам деп эдим.
Калганына, мен янлар,
Уьлги де ав болсын деп эдим!

**Арайна мырза Мамай
Оьзи айтар:**

Эдил, Яйык эки сув,
Эжелгиден белгили
Эрлер минен давлы сув.
Давлы сувга бек коньп,
Эсенимде, янлар, савымда,
Оьзим кондым, оькинмен.
Эдил, Яйык эки сув,
Эжелгиден бербеген
Эрлер минен давлы сув.
Эсенимде, савымда,

Арасында мен оьзим
Эл толтырдым — оькинмен.
Эдиге улы — коьп мырза,
Коьп мырзадынъ ишиндеги
Эркеси оьзим болдым -- оькинмен.
Муса-бийден калган он эки,

Акамнан калган ялгыздынъ,
Он экидинъ халифеси
Оъзим болдым — оъкинмен.
Эндигиси мен, янлар-ав,
Оъкинместей болганман,
Йыламанъыз оьлген сонъ!
Эдилдинъ басы — Элемен тав,
Бизим атай Мусадынъ
Эли конган ер эди.
Яйык басы — Кара орман.
Бизим атай Мусадынъ
Яз яйлаган ери эди.
Кызыл уьшик, Бес тамак,
Бизим атай Мусадынъ
Кыс кыслаган ери эди.
Сыдырув арка, Сары сын,
Бизим атай Мусадынъ
Ав авлаган ери эди.
Кырымнынъ алды Тобаяк,
Бизикилер йиберип,
Ат семирткен ери эди.
Кырымнынъ алды Кырк артув
Бизикилер сол ерден
Кылавлаган тавлар бийлеп,
Кыл тавларга коьшсин деп,
Кырга коьшсе — ийги эди,
Атамнан калган кара халк,
Оъзимнен калган коьп мырза.
Энди бизден сонъыратын,
Кырымнан келген агалар
Алдамаса -- ийги эди.
Бизден калган соьлтиклер
Энди бизден сонъыратын
Куьшли Ногай элимди,
Кыйын деген ерге элтеп,
Кыйнамаса — ийги эди.

А р а й н а м ы р з а М а м а й о ь з и а й т а р:
Ала бугаты деген ерде тувганман.
Белиме болат бувганман,
Йигерлик пен йол алып,

Ебемди оьзим атканман.
Алыстагы дуншаннынъ
Аркасына мен оьзим
Ала топлай атканман.
Куралай баслы, кув тоьсли,
Кулан этли, биз тисли,
Бел савырлы аргымак,
Дайымгысы мен оьзим
Кув келеске илгенмен.
Оьзиме колай болганша,
Куьдиреп мойным салынып,
Куралай коьзим кызарып,
Куьл манълайым карасын,
Куьбеден белим кысылып,
Айры тизим шорт буьгип,
Таьзим кылып юргенмен.
Оьзиме колай келгенде,
Ак табан атка атланып,
Колыма алтын саплы кайза алып,
Эдил басы Элемен тав,
Суьр аркадынъ уьстинде,
Суьрип кувып еткенмен.
Еткен болсам не эткенмен?
Тувлыгадынъ кулпасын,
Туврам-туврам кескенмен.
Тутпа асавдай ханларды,
Дувлатып басып кескенмен.
Ушпа юйрик ат минип,
Уьш айылын бек тартып,
Ушкырланган
Болат суьнъги колга алып,
Сумум мынан атланып,
Уялы-беркке касартын,
Эр эсиги сан темир,
Эгев кырмаc тон темир.
Эр кайратка мингенде,
Кылышымнынъ мен, янлар,
Ушы мынан ашканман.
Кеспе-кеспе сары алтын,
Кеспей бердим -- оькинмен.
Оьз кезуьвиме келгенде,
Камкадан ширги пиштим -- оькинмен.

Энди оьлсем де оькинмен,
Оькинместей болганман.
Каядан каплан марайды,
Бизикилер энди каядан
Каплан тутып, минсе экен,
Кайырда ойнар бугылар.
Бизикилер эндиги
Олардынъ куьртин бузып, урса экен.
Карсыласкан душпанга,
Карсы турган явларга,
Бизикилер биригип
Ян ерине урса экен.
Мырзалар мырза болса экен,
Мырзалар мырза болганда,
Данъылдан уьйкен кара тоьбеге,
Шыгып кенъес кылса экен,
Кенъеси кенъес болса экен.
Кенъеси кенъес болганда,
Кенъести бир йорыкка салмага,
Арайна мырза Мамай болса экен.
Арайна мырза Мамай болганда,
Бары да бавыр эттей биригип,
Алыстагы душпаннынъ,
Явырыннан, эр айгар,
Ярмай оьтин алса экен.
Аспар улы эр Таргул
Кара-Герей эр Копланлы ага ды,
Аталыкка тутса экен.
Алшагыр бийден тувган дели Орак,
Агалыкка койса экен.
Ат суьринип, эр авса,
Эр абдырар куьн тувса,
Кабыргадан кара канлар шыбырса,
Кыйынлы куьн келгенде,
Атадан абдал тувган дели Орак,
Мендей болган агасынъ
Мамай кайда дер мекен.
Бизикилер эндиги,
Оьрли-кырлы суьринип,
Данъылдынъ уьйкен бийик тоьбесине
Кенъес пинен конса экен.
Кенъеси кенъес болганда,

Бир шегеси мынь алтынга битпеген,
Ак куьбеди кийсе экен.
Оьсескен куьн душпаннынь,
Талдай мойнын ийсе экен.
Энди меннен соньыратын
Айдынлы баьтир дели Орак
Мен айткандай болса экен.
Бир атадынъ ясындай,
Бир боьридинъ басындай,
Эдиге улы—коьп мырза,
Эдилдинъ бойы тогайга,
Каздай тиреп конса экен.
Арысына кара ат ектирип,
Ак сакалын ел кагып,
Аьйле таяк колга алып,
Кырымды явлар алды деп,
Ана Эдилдинъ ханлыгы,
Энди мага калды деп,
Аьлши явыр Сымайыл
Коьзин ашып келгенде,
Айдынлы баьтир дели Орак
Коьзине сонынъ берсе экен
Аллалап азан акырып,
Ети капылы авадан,
Маьлейиклер шақырып,
Кыдыр-Иляс, не бийим,
Кабырыма келсе экен.
Арайна мырза Мамай
Оьзи айтар:
Теректи ерге суьйреттим,
Терис бутагы сынсын деп.
Уьйиртилген темир тонды
Коьп кийдим,
Тебинискен куьнлерде
Терим кырга шыксын деп.
Темирден калган куьбеди
Беклеп ыслап кийгенмен.
Телезиген эки аргымак
Тень байлап,
Керекли куьнде мингенмен.
Аракы-балды коьп иштим,
Бувын тутпас шараптай.

Муса-бийде коьп увыл.
Коьп болса да болган йок
Еликкен абдал анавда
Дели тувган Орактай.
Арайна мырза Мамай

О з и а й т а р:
Хан да кетти кырына,
Бий де кетти кырына,
Ясы Кырым, коьп ногай
Мендей болган мырзадынъ
Эш шыкпаган сырына!
Калп-калп баскан кара аттай.
Гафилден ажал келди бизлерге.
Адасканда, сасканда
Мен не айтайым сизлерге?
Бизден калган коьп халкым,
Кутлы болсын сизлерге
Аьвелгилей, бардылай
Абдал боьри дели Орак.
Энди бизге куьн кайда
Языдан душпан излерге!
Языда душпан йолыкса,
Нар борадай тислерге.
Меннен калган
Коьп ногайым, кара халк,
Акамнан калган дели Орак
Кутлы болсын сизлерге!
Аласага моры камыт урдырып,
Кодалакка буваз бие тактырып,
Биз де кетип барамыз
Сарайшыктынъ бойына,
Аьзиз атам, бий кожам
Муса-бийди йокларга.
Барганда бизди анда
Хош коьргей.
Еннеттинъ деймен анавда,
Бир муьйсин бос бергей!
Арайна мырза Мамай
Оьзи айтар:
Мен буьгеше туьс коьрдим,

Сол туьсимнинь ишинде
Бир аламат иш коьрдим.
Яхшы болса, туьсимди
Атам юрты коьп ногай,
Алты ханлык ана Эдил,
Ана Эдилге йорынъыз.
Яман болса, туьсимди
Аьлши явир, тобаяк,
Сымайылдай тувганыма йорынъыз!
Он эки табан боз ордам,
Боз ордамнынь ишинде
Ак каьлетлер пишилди.
Берги ордамнынь ишинде
Аракы-баллар ишилди.
Авылымнынь шетине
Кара кырал йыйылды.
Азбарымнынь шетине
Каз балалар куйылды.
Каз балалар ишинде
Кара лашын соьйленди.
Талпынганда айваннынь
Онъ канаты шорт сынды!

Т у с й о р ы г ы ш т о л г а й д ы :
Арайна Мамай ием туьс коьрсень,
Сол туьсинънинь ишинде,
Бир аламат иш коьрсень,
Он эки табан
Боз ордадынъ ишинде,
Ак каьлетлер пишилсе,
Аданасынъ Иззетли
Шыгытша актан пишкен болмаспа?
Аргы ордадынъ ишинде .
Аракы-баллар ишилсе,
Улынънынъ атлылар тойы болмаспа?
Авылынъа кара-кура йыйылса,
Тон этпеге йыйылган
Кара халкынъ болмаспа?
Азбарынънынъ шетине
Каз баласы куйылса,
Аны яхшы билмеймен!

Каз балалар ишинде
Кара лашын тербенсе,
Тербенгеннен айваннынъ
Онъ канаты шорт сынса,
Оны да яхшы коьрмеймен!
Айда -- бийке йырлайды:
Даналардынъ ишинде
Айда -- бийке анасы,
Куьнде -- бийке баласы,
Йорымага соьйледи.
Ием Мамай туьс коьрсенъ,
Сол туьсинъде
Бир аламат иш коьрсенъ,
Он эки табан боз орданъ,
Боз ордадынъ ишинде
Ак каьлетлер пишилсе,
Ол сенинъ ак кепшинъ
Болмаспа?
Аргы ордадынъ ишинде
Аракы-баллар ишилсе,
Ол сенинъ кум — кабырынъ
Болмаспа?
Авылынъа кара-кура йыйылса,
Ол сенинъ кара халкынъ,
Сен оьлди, деп, мырза ием,
Кара кийген болмаспа?
Азбарынънынъ шетине
Каз баласы куйылса
Яв налетлер болмаспа?
Каз балалар ишинде
Кара лашын тербенсе,
Ол сенинъ дели Орагынъ
Болмаспа?
Тербенген куьн лашыннынъ
Онъ канаты шорт сынса,
Сен оьлген сонъ делинънен
Кайрат тайган болмаспа?

М а м а й О р а к к а т о л г а й д ы:
Арайна мырза Мамай
Оьзи айтар:

Болжаллы меним куьним оьткенде,
Юрегим аьхрет уьйге кеткенде,
Азгарасы ети увьыл,
Сейитшилер келирлер.
Ети увьылды, сен делим,
Оьзинье дос сайыма.
Сосы айткан соьзимди
Сандырак деп ойлама.
Мен оьлген сонь касынъа
Сейитшилер келирлер.
Ети увьылдынъ, сен делим,
Етип болсанъ етисин,
Еталмасанъ ишиндеги,
Сымайыл атлы сарысынынъ
Кагып басын алгайсынъ.
Тоьгерегинъ толы коьп душпан,
Сен олардынъ юрегине
Оттай коркув салгайсынъ.
Сол заманда душпанлар
Кайратынъды коьрерлер.
Мен оьлсем де оьзинье
Баталмасын билерлер.
Арайна мырза Мамай

О з и а й т а р:

Эньсевли йылкы оппага,
Бар тувьылма Эдилдинъ
Ала кайыр сувлары!
Йылкыды мынъга еткерген,
Бар тувьылма Эдилдинъ
Кара-дуван, Мазак деген сувлары?
Койды мынъга еткерген,
Бар тувьылма Эдилдинъ
Бургынлы кеме кызыл кумлары?
Кер-шубар ат адасса,
Ким кайтарар меннен сонъ?
Куллалы мешит басы ашылса,
Ким кымтагай меннен сонъ?
Кос-кос орда, кос орда,
Косыла конмас меннен сонъ.
Косаклы атан, куба нар

Ком байламас меннен сонъ.
Колайланган боз ордам
Иесиз калыр меннен сонъ.
Елке шашын оърмеген,
Елпинип, аьдем бетин коьрмеген,
Ялгыз балам Эртувган,
Насипсизге буьгуьнде
Увыл тувмай, кыз тувган,
Меи оьлген сонъ буьгуьнде
Иесиз калыр меннен сонъ.
Ез аяклы меним торы атым,
Етим калыр былагып,
Юрген ерде меннен сонъ.
Аьлши динсиз Сымайыл,
Ятты минип, оьз кувып,
Ятларды элден элге бастырып
Эдил толы мунавда
Коьп ногайды састырып,
Ерди берир меннен сонъ.
Кара сыя ез даьвит,
Ети увылга языда,
Язув болыр меннен сонъ.
Алтынлы язув, ак курак,
Ашылып калыр меннен сонъ.
Коьликке еккен кубэ атлар,
Ювсавга арка табалмай,
Йыйылыскан коьп соьлтик,
Онъсыз айдар меннен сонъ.
Ясы-ясыл яславым,
Мынъ да бес юз кыславым.
Ийги, яхшы аьвелде,
Тоьсленип, дува эткен яйлавым,
Сымайыл улы яманга
Таптав болыр меннен сонъ.
Сарайдынъ алды боз агаш,
Ялмайлы буйрат, Сары-Арка,
Бизикилер эндиги,
Кала салмас меннен сонъ.
Тобылгылы арка Томар-Тоьс,
Токтамыстан тартып алган кенъ оьрис,
Тоймасларга, ва Дуныя,
Коныс болыр меннен сонъ.

Ялгыз балам Эртувган,
Наъсибим йок, ол меним,
Увыл тувмай, кыз тувган.
Алтынлы коьштен айырылып,
Атан туе кышкыртып,
Бозлай калыр меннен сонъ.
Кырк мынь шоккиш туьтпеген,
Бир шегеси мынь алтынга битпеген,
Ханымлар карап пишкен ак куьбе,
Эдилден болат табылмай,
Шоккишленип,
Таптав болыр меннен сонъ.
Шамланганда сусы болат ириткен,
Туткасын езден бегиткен,
Ханларды ынъырантып юриткен,
Ханымларга каптай кара кийдирген,
Канжыгадан ханлар басы таймаган,
Аркасыннан канлы куьбе кетпеген,
Оьпкелесе - уьйдей оьпке кеширген,
Оьпкеси бар, кеги йок,
Алшагырдан калган дели Орак,
Туьз ниетли бу куьнде,
Тувган таппас меннен сонъ.
Ез туяклы Кер-Шубар,
Мескуьв деген патшадынъ
Иван берген шоклы кыз,
Астыма минген сары атым,
Атамыз Муса берген кара атым,
Аьлши явыр Сымайыл
Айланасы алты ханлык ана Эдил,
Ана Эдилди, ва дуния,
Олжа этер меннен сонъ.
Ярлысы мал, байы тень
Яры мынан сувы тень,
Ялгызы мынан коьби тень.
Меним атам бий Муса,
Айландырып,
Казык каккан ана Эдил,
Яйламага аьдем табылмай,
Олжа болыр меннен сонъ.
Эдил уьшин эристик,
Эмбек уьшин оьшлестик,

Ошлестик те не таптык?
Айланасы алты ханлык Эдилим,
Ятларга берип, кор эттик.
Бугадай асав ерлерге,
Азрайыл курык салганда,
Айдахадай коькке атылып дувласа
Ажалдынъ берк арканын уьзалмас.
Коьтерилип коллар яйылып,
Айры тизден ювынып,
Аьбдес салып, ийилип,
Яратканга тилеп ялбарса,
Болжаллы куьннен оьмир озалмас.
Таьньиридинъ язган язувын
Такта олтырган,
Патша болса-бузалмас.
Ажал деген болат ок,

Хатерсиз яйга сапланган,
Тилегенге сак — коркпайды,
Дарманы йок, эми йок,
Сувы отсыз кайнаган,
Толкыны тавдай ойнаган,
Дунья деген тенъизде,
Кемеси кимнинъ батпаган?
Оьзиннен сонъ дуньяда
Алтын тактан айырылып,
Кара ердинъ астында
Вай дунья, кимлер ятпаган?
Азрайыл Таьньиридинъ
Сыйлы маьлиеги,
Бос кайтарма, келген сонъ?
Бу дуньяда оькинишим калмады,
Йыламанъыз мага
Авырып оьлген сонъ.
Солай айтып. Мамай оьлмеге карайды.
Сонда Мамай айтады:

-- Мен оьлсем, оьлгенимди уьш куьнге дери биревге де билдир-
мессиз.

Сонда Орак Мамайга эм излеп кетеди. Кетейтып Орак айтады: Ким
бнледи, мен келмей турып, Мамай оьлсе, мага «Мамай оьлди», деп

келген аьдемди мен оьлтирермен. Орак кеткенли коьп болмай, Мамай оьледи. Сол оьзи айткандай этип, биревге де билдирмей, уьш куьн саклаптылар. Уьш куьн озганнан сонь, Асан-абыз Мамайдынъ халкты йыятаган тоьбесине минип, толгап баслайды:

А с а н - а б ы з:
Кара лашын йыгылып,
Каргалар майтак алган куьн
Тамлар тамга урынып,
Тувлар тувга урынып,
Тув уьстиннен
Дувлап баьтир йыгылды.
Айдынлы аьруьв атан йыгылып,
Юк тайлакка калган куьн.
Аргыннан тувган кубадынъ
Туьп азувы сувырылып,
Туьз коллары бурылып,
Буйыршынлар тайган куьн,
Буныршынлы болат ок
Богырдактан шорт сынып,
Куьнде елкек алган куьн,
Кыйынлы сенинъ коьп халкынъ,
Кыновласкан Эдил толы ногайынъ,
Кыйналып тапкан коьп малынъ,
Лашындай таймай явга шабаган,
Ардакланган ногайынъ
Бир иесиз калган куьн.
Лашындай коькке шыгалмай.
Бийдайыктай ерге таркалмай,
Буйыршынлы болат ок,
Богырдактан шорт сынып,
Былагып ерде калган куьн!
Бугурсанып, бувсанып,
Коькиректинъ ишиннен
Аьзизленген анавда
Солтан янын берген куьн.
Ай бийкелер, тотайлар,
Бек туьринъиз билекти!
Бегитинъиз анавда
Ат басындай юректи!
Бу якка карап йыланъыз,
Тирилмеспе экен бий Мамай,
Ярзыкламаспа экен яраткан,
Иш ийгиси бир кудай?

Солай айтып толгап, Асан-абыз элге Мамайдыпъ оьлгенин билдирди. Энди Оракка барып айтпага аьдем шыкпайды. Сонъ бирев айтты: «мен барырман» деп.

Барган ша кыйын тувыл, тек оьлеекти мойнынъа алып барасынъ. Орак оьлтиреек. Булар кеттилер. Расканда Орак оьзи толгайды.

О р а к:

Айдынлы баьтир тувган дели Орак.

Андалар булай айтып толгайды:

Артымыздан бизим бирев келеди,

Аты яман еледи.

Барып хабар алынъыз,

Алып хабар келинъиз.

Яхшы хабар келтирсе,

Таьлеке тоным беремен.

Яман хабар келтирсе,

Яраткан куьн мен онынъ

Дагырысыннай оьлрмен.

Айтпасанъ да билемен,

Нагашам меним анавда,

Бий Мамайдынъ оьлгенин!

Сонда йиберген аьдемлери айтпай, кашып кеткен. Корккан. Уьйге келгенде сорайдылар:

-- Не этип келдинъ?

-- Кашып келдим!

-- Эй, кашкан болсанъ, дели энди баьримизди де оьлтирер. Сонъ Асан-абыздынъ Апай деп уьйкен кызы бар. Сол уьстине терисиннен тон кийип, оьлтирсе де халкты оьлтирмесин, мени оьлтирсин деп, Орактынъ алдына шыкты дейди. Шыгып, Оракка толгайды:

А п а й:

Айтувлы аьруьв Апай

Оьзи айтар:

Кадагасыз, сен хабарсыз

Бу языда сен мырза акам юргенде,

Тамлар тамга урынды,

Тувлар тувга урынды,

Тув уьстиннен

Тувлап баьтир йыгылды.

Калайлы шыбык шорт сынды,

Каты нарлар юбады,

Каслы ордалар бурылды.

**Кырымнынъ алды кыйсайды,
Декенеге бий Мамайдынъ терис туьсип,
Темир тоны йыйылды.
Сав тарапка белгили,
Ендише акыл Мамайдан
Сан мынъ майтак туьнбилди.
Эмир алла оьлгенге,
Оьмир берсин калганга.
Оькинген минен оьлген йок,
Оькинишсиз, деймен анавда,
Эш бир дуныя болган йок.
Анав арба кеткендир,
Эрлердинъ мейитине тув тиркеп,
Замансыз басын еткендир.
Аьзиз атанъ, бий кожанъ,
Баъри сонда кеткенди!**

Мамайды аькетип коьмедилер. Коьмгеннен сонъ, бнр кесек заман кетип, куьнлердинъ бир куьнинде, ети увыллар келеятыр. Сол заманда Мамай тоьбединъ басында Асан-абыз, Месей-топал, Орак, Сыйдак, Агьс олтырып турылар. Сонда Орак айтады: «Олар бизди оьлтиреек», дейди. Калганлары айтады: «Кой, олар кадашларынь».

Сонда Орак алар ман ети увыл соьйлеседилер. Ишки басланады. Орак булардынъ юрегиндегин билеек болып, бал аякты береди. Ол да алып, бал аякты Орактынъ оьзине береди. Орак бал аякты алып, толгап баслады дейди.

**О р а к:
Айдынлы баьтир тувган
Дели Орак,
Андалар былай айтып толгайды:
Агашам меним Мамайдынъ
Оьсиети былайды:
Мен оьлген сонъ, а делим,
Ети увыл келер сага,
Ети аргымагын етеклеп,
Еньсизлерин терис илип,
Сейитшилер келир деп,
Туваяктай болыр деп,
Туварлар билибил селпилдеп.
Ети увылды мен оьзим**

**Йиберейим деп эдим,
Ер яханем туьбине.
Агашам меним анавда,
Осал тувган бий Сыйдак,
Келтирмеди эбиме.
Кобрсетейим деп эдим
Ети увылдынъ оьзине,
Тобеньызде ойнаган,
Бу савылла ойыннынъ!**

Мамайдынъ тонавын береек болып, Орак халкка хабар салды дейди.
Йыравлар йыйылып, баягы толгап баслайды дейди.

Б и р и н ш и й ы р а в:
Батман, батман сары бал,
Дайымгысы бий Мамай,
Бас коьтермей ишкенлер.
Бармеди экен Мамайдай,
Бастагы уллы ханлардан,
Дайымгысы бий Мамай,
Бармай орын алган эр?
Бадана коьзли куьревке,
Дайымгысы бий Мамай,
Терис топтай кийген эр?
Яв уьстине давлы эр,
Дайымгысы бий Мамай,
Бек яньыратып туьйген эр.
Болсын душпан, болсын дос,
Капысына келгеннинъ
Баьрин бирдей коьрген эр.

**Арабстан ат юйригин минген эр.
Ез бершинли давилбаз
Дайымгысы бий Мамай,
Ер яньыратып туьйген эр.
Тилге шешен тувган эр,
Болаякта, болганда
Болган барма Мамайдай?
Бу дуныядынъ юзинде,
Тувган даьврен суьргенде!**

Ол йыравга: «Сага баргы йок, аьруьв йырламадынъ», деп айттылар тоьрешилер. Тагы бир йырав шыгып, толгады дейди.

Экинши йырав:
Емсевине келгенде,
Аздахадынъ этин еген эр.
Болаякта, болганда
Болган барма Мамайдай?
Бу дуньядынъ юзинде
Дайым даьврен суьрген эр.
«Сага да йок», — деп айттылар дейди.

Уьшинши йырав:
Батман, батман, бал ишер,
Бас коьтермей бек ишер.
Болган барма Мамайдай,
Бу дуньядынъ юзинде!
Бир армансыз болган эр!

«Сага да бир зат та йок», — деп айттылар дейди.

Доьртинши йырав:
Баьтирлиги берк эди,
Юрегинде душпаннынъ
Шайнай турган дерт эди.
Бу дуньядынъ юзинде
Меним ием, бий Мамай,
Сенинъ тенъинъ йок эди.

«Мине сага тийисли», — деп Мамайдынъ тонавын сога берди дейди. Тонавын бергеннен сонъ, Мамайдынъ борышыннан Орак кутылды дейди.

Соннан бир куьн, Оракка Аьлши Сьмайыл алар келеди. Орактынъ Каьлюв деп бир кардашы болады. Ол акылдан артык терен болмаган. Сол Каьлювге Аьлши Сьмайыл айтады:

-- А Каьлюв!

-- Ай!

-- Орак пан яшавынъ кайдай?

-- Бек яхшы. Орактынъ меннен кызганган заты йок. Не тилесем де береек.

-- Аьше, сен оннан куьл тоьбеди тиле.

-- Ий, куьл тоьбеди не этейим мен?

-- Сен билмейсинъ, савлай алтын ман куьмис -- куьл тоьбеде!

-- Ол заманда тилермен.
-- Орак! — деп барады Каблюв.
-- Айт, Каблюв!
-- Сен мага куыл тоьбеди бертагы!
-- Ий сен! Куыл тоьбеди не этейексинь? Сен меннен ат тиле. Са-
выт-садак тиле, мал тиле. Берейим. Куыл тоьбеден не шыгаяк! — деди
де Орак кетти.

Каблюв кайтып келип, Сымайылга хабарын айтады.

-- Коьрдиньме? — дейди Аьлши Сымайыл, -- ол сага харам.
Уьндемей кеттима? Ол бергиси келмейди. Ол сеннен куыл тоьбеди де
кызганады.

-- Аьше, не этейекпен?

-- Оьлтир. Ол заманда баьри де сага калар.

-- Оьлтирермен! — деп кетти дейди Каблюв.

Орак намаз кылмага олтырганда, белиннен кылышын шешип, янына
салатаган эди. Сол заманда Каблюв артынан барып, Орактынь кылышы
ман оны шавып оьлтиреди. Сонь Сымайылга келеди.

-- Не этинь?

-- Оьлтирдим!

-- Ай меним уьйимди йыктынь, сен ялгызымды оьлтирдинь! Сени
оьлтирермен мен! — деп Сымайыл буга кышкырады.

Каблюв коркып, кырга кашып кетеди. Сымайыл артынан атлы-
лар йиберип, оьлтиртеди. Сойтип, Аьлши Сымайыл оьзи хан болып
калады.

**Бу йыр белгили ногай аьлими Ашим Сикалиевтинь «Эдиге»
деген китабиннен алынган.**

**Тарих илмилерининъ докторы
Рамазан КЕРЕЙТОВ скульптордынъ
выставкасында.**

**Фарида СИДАХМЕТОВА,
КЧР-дынъ халк шаири,
Къшали Зарманбетовтынъ аели.**

А.П. Чеховдынъ азбарында Фестивальдинъ ярысын оъткерген сонъ

Хатын эм бес турналар
(Черкесск калага кирген ерде салынган).

Канатлы коьк боьри
(КЧР-дынъ Ногай районынынъ алдына салынган).

Ногай Ордадынъ йыравы
Желмая деген туьединъ уьстинде.